

БЪЛГАРСКО СПИСАНИЕ ЗА ОБРАЗОВАНИЕ
БРОЙ 1
2015

BULGARIAN JOURNAL OF EDUCATION
VOLUME 1
2015

ЩЕ ИЗЧЕЗНЕ ЛИ ДЕТСТВОТО?

МИЛКА ТЕРЗИЙСКА

Milka Terziyska. **WILL CHILDHOOD DISAPPEAR?**

Резюме. В края на XX в., позовавайки се на някои явления в съвременния свят, на първо място развитието на средствата за масова информация и навлизането на новите технологии в ежедневието на хората, се издига тревожната идея за изчезване на детството. Изчезва ли и ще изчезне ли наистина детството? Базирайки се на съвременните изследвания в тази област (психология, етнография на детството, социология на детството, история на детството), настоящата студия показва културно-историческия характер на детството и се опитва да направи прогноза за бъдещето на този социален феномен.

Abstract. In the end of 20th century, caused by some events in contemporary world, most important of which are the development of devices for mass communication and the invasion of new technologies in people's everyday life, emerged the disturbing idea for childhood disappearing. Is it really disappearing and will it disappear completely? Based on contemporary researches in that area (psychology, childhood ethnography, childhood sociology, childhood history), this article shows the cultural-historical nature of childhood and tries to prognosticate the future of this social phenomena.

Ключови думи: деца, детство, изчезване на детството, Маргарет Мид, Филип Ариес, Мари Вин, Нийл Постман.

Key words: children, childhood, disappearance of childhood, Philippe Ariès, Margaret Mead, Marie Winn, Neil Postman.

Днес вече няма съмнение, че детството е изключително важен период, когато се формира фундаментът на личността и човек усвоява необходимите знания, умения и навици, за да стане пълноценен член на обществото. Това е периодът от раждането на човека до пълната му физическа, социална, психологическа и емоционална зрелост. Въпреки важността на този период в жизнения път на човека, научният интерес към детството се появява на доста късен етап от общественото развитие. В продължение на хилядолетия децата са били сред най-угнетените слоеве на чо-

вешкото общество, а периодът на детството се е считал за маловажен и преминаването през него е трябвало да стане колкото се може по-бързо, за да навлезе човек в истинския живот на възрастните. Появата и нарастването на интереса към детството, особено в последните десетилетия, е свидетелство за осъзнаване на неговата ценност.

1. Културно-исторически характер на детството

С термина „детство“ се обозначава началният етап на човешкото развитие. Детството е период на интензивен биологически, социален и психологически растеж, в течение на който у детето се оформят предпоставките за бъдещия трудов и социален живот на човека. Чрез обучението и възпитанието детето усвоява опита на човечеството, неговите достижения в материалната и духовната култура. Наред с общите черти, у различните народи и народности и в различните епохи детето притежава особености, резултат от географски, национално-културни и други фактори. Възрастните формират у детето черти, поведение и привычки, които отговарят на нормите и изискванията в духа на ценностите и традициите на дадената културна система и ги приспособяват към правилата на поведение¹.

Детството е културно-исторически феномен. В различните епохи и народи има различно схващане за детството, различно съдържание и различна ценност. Културно-историческият подход към анализа на съвременното детство позволява то да се разглежда като резултат на сложното развитие, ставащо по линия на структурната диференциация и обогатяването на социалнопсихологическите функции. Върху характера и съдържанието на отделните периоди на детството оказват също така влияние и конкретните социално-икономически и етнокултурни особености на обществото, в което расте детето, неговата принадлежност към различните социални класи², приетата система за обществено възпитание.

Основната *социална функция* на детството се състои в подготовката на подрастващите поколения за самостоятелен живот и за производителен труд. Спецификата на възрастовата диференциация на детството, неговата

¹ Бурменская, Г.В. *Психология развития*. Словарь под ред. А.Л. Венгера
<http://www.insai.ru/slovar/detstvo>

² Социалната класа е относително устойчива група от хора в обществото със сходни характеристики в икономически и културен план, тоест отнасящи се до характер на труда, равнище на доходи, имотно състояние, начин на живот, отношение към властта, ценностни ориентации и др.

продължителност и качествено своеобразие се определя от нивото на социално-икономическото и културното развитие на обществото. Значителните изменения в сроковете на настъпване на социалнопсихологическа зрелост на индивида са свързани с възникването на новите по своите функции етапи на онтогенетическото³ развитие. Крос-културните изследвания показват, че младшата училищна възраст, юношеството и младостта имат място не във всяко общество, а само във високо развитите в индустриално отношение страни⁴.

Централното *психологическо съдържание на детството* като начален и най-важен етап от онтогенезата се разглежда по различен начин от представителите на различните теоретични направления. Една от приетите гледни точки е, че в последователно сменящите се една с друга на различни стадии от онтогенезата видове детски дейности (общуване, предметни манипулации, игри, учене и т.н.) се извършва възпроизводство на исторически сложилите се човешки способности. Този процес лежи в основата на формирането на индивидуалната система на способностите и потребностите на детето, на неговата цялостна личност⁵.

В науката е известно, че продължителността на детството в първобитното общество не е равна на продължителността на детството в средновековната епоха или в наши дни. Етапите на детството на човека са продукт на историческото развитие и както преди хиляди години, те и сега са подложени на изменение. Затова детството и законите на неговото формиране не бива да се изучават извън развитието на човешкото общество и законите, които определят това развитие. Продължителността на детството се намира в пряка зависимост от нивото на материалната и духовната култура на обществото⁶.

Има различни класификации, които дават отражение върху училищните степени в отделните страни – начало на училищната възраст (5, 6, 7 години); продължителност на началната училищна възраст и т.н. Според някои определения периодът на детството продължава от раждането до на-

---

³ Терминът *онтогенеза* е с гръцки произход и се състои от две други названия *ontos*-възраст и *genesis*-развитие, растеж, т.е. онтогенезата е индивидуалното развитие на организма от неговия зародишен период през раждането, растежа до неговата естествена смърт

⁴ Бурменская, Г.В. Пос. съч.

⁵ Пак там.

⁶ Обухова, Л.Ф. *ДЕТСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ: ТЕОРИИ, ФАКТЫ, ПРОБЛЕМЫ*. М., Тривола, 1995 (Исторически анализ понятия "детство"): <http://psylib.ukrweb.net/books/obuhl01/index.htm>

чалото на пубертета, други го определят като етап от онтогенетическото развитие на човека от раждането до пълната му социална и психологическа зрелост и появата на възможността за включване в живота на възрастните⁷. *Конвенцията за правата на детето* определя възрастовите рамки на детството от 0 до 18 години, ако по законите, които действат в дадена страна, детето не достига пълнолетие по-рано: „...дете означава всяко човешко същество на възраст под 18 години, освен ако съгласно закона, приложим за детето, пълнолетието настъпва по-рано“⁸. Конституцията на Република България потвърждава това положение⁹.

2. Научен интерес към детството

Детството и децата започват да привличат учените в качеството си на обекти за техните изследвания сравнително неотдавна. Въпреки, че още древните мислители засягат в своите трудове детската проблематика, целенасочената научна дейност започва да се развива едва през XVIII в. Отделни научни отрасли (като възрастовата психология, педагогиката, педологията, етнографията на детството, социологията на детството, историята на детството и др.) се сформират значително по-късно, в края на XIX и през XX в.

През втората половина на XX в. детството постепенно става обект на изучаване от хуманитарните и обществените науки. Редица от тях сформират свои научни концепции, в други изследванията по проблема са епизодични. Едно обаче е сигурно – днес с пълно право можем да кажем, че интересът на научните кръгове към проблемите на детството не е случаен,

⁷ Вж. различните определения на детството във философски и психологически речници и психологически енциклопедии: <http://www.insai.ru/slovar/detstvo>. В „Педагогическая енциклопедия“ (Изд. „Советская энциклопедия“. М., 1964) липсва определение на понятията „дете“ и „детство“.

От латински думата *infans* означава *същество, което не може да говори*. С тази дума се означава периодът в живота на един индивид между раждането и пубертета. Етимологично терминът идва от глагола *fari* (в архаичния латински и по-рано в античния гръцки със значение *говоря*). Прибавяйки префикса *in*, който в латинския има смисъл на отрицание, терминът описва ситуация, в която не е възможно да се говори. В миналото този термин се е свързвал изключително с периода между раждането на детето и момента, в който то започва да говори. Впоследствие терминът разширява своето значение и започва да се използва и за периода от живота на един индивид до появата на първите признаци на пубертета. В миналото терминът се е използвал изключително, за да идентифицира периода от живота на един индивид между раждането до пълноценното използване на разума: по тази причина до края на Средновековието се е смятало, че периодът на детството завършва около 7-годишна възраст.

⁸ *Конвенция на ООН за правата на детето*, ч. 1, чл. 1 (Приета от ОС на ООН на 20.11.1989 г. Ратифицирана с решение на ВНС от 11.04.1991 г. - ДВ, бр. 32 от 23.04.1991 г. В сила от 3.07.1991 г.).

<http://sacp.government.bg/normativna-uredba/mejdunarodni-konvencii/konvencia-pravata-deteto/>

⁹ *Конституция на Република България*, чл. 42. <http://www.parliament.bg/bg/const>

а е обусловен от повишеното внимание към детството и децата в световен мащаб.

Въпреки че различните научни дисциплини от общохуманитарния и социален цикъл имат различни определения за понятията “детство” и “деца”, те признават, че детството е неразделна част от образа на живота и културата както на човечеството като цяло, така и на всеки отделен народ на нашата планета.

В съвременното хуманитарно знание (хуманитарните науки, хуманитарната научна област) се наблюдава своеобразен бум на интереса към проблемите на детството, провокиран преди всичко от работите на Филип Ариес¹⁰, Маргарет Мид¹¹ и др. В техните изследвания става дума за “образа на детството” или “идеята за детството”, тясно свързани с конкретно-историческата форма на културата. В хуманитаристиката се появява специален термин – *children study*, обединяващ различните направления: история, педагогика, антропология, психология, философия, социология, етнография на детството¹².

Днес науките, които изучават детето и детството, са включени в следните научни области:

- *Педагогически науки (теория на възпитанието, история на педагогиката, дидактика, социална педагогика и т.н.);*
- *Хуманитарни науки (литература, история, философия, религия);*
- *Социални, стопански и правни науки (социология, антропология, науки за културата, психология, право, икономика, социални дейности и др.);*
- *Природни науки (биологически науки);*
- *Здравни науки (медицина, здравни грижи).*

---

¹⁰Ariès Ph. *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris, Plon, 1960, rééd. Le Seuil, « Points-Histoire », 1973.

¹¹ Mead M. *Coming of Age in Samoa. A Psychological Study of Primitive Youth For Western Civilisatio*. N. Y., 1928; Mead M. *Growing Up in New Guinea*. N. Y., 1930; Mead M. *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*. N. Y., 1935.

¹² Голубович Інна Володимирівна, Моцаренко Катерина Вадимівна. *Антропология и культурология детства в структуре культурологического образования*.

<http://pgk.npu.edu.ua/index.php/2011-10-24-09-38-10/284-2011-10-24-07-57-56>

Изучаването на детето и детството изискват много- и между-дисциплинарен подход. Детето като обект на изследване се разглежда от различните научни дисциплини от различни позиции, като този подход не може да бъде строго и тясно специализиран, например не може да съществуват “чиста” етнография, социология или история на детството. Да си представим детето в центъра на един кръг, а по окръжността на различни места се разполагат отделните науки – всяка го вижда от различен ракурс. При това броят на научните дисциплини, които имат за предмет детето и детството не е постоянен, а в резултат на специализацията на научното познание непрекъснато се увеличава – появяват се нови научни дисциплини (от просто – плоско, изображението на детето и детството става многоизмерно – знанието става все по-задълбочено и разширено).

3. Приносът на психологията (30-те години на XX в.)

Формирането на съвременните представи за детството като качествено своеобразен период в живота на човека става постепенно и заема доста дълъг период от историята на човечеството. В средата на XVIII в. (1762) в трактата си „Емил или за възпитанието“ Жан-Жак Русо страстно защитава детето и детството като един особен период в живота на човека – гледище, различно от средновековното схващане за детето като умален възрастен човек. Но минава доста време, преди да бъде разкрито в съдържателно отношение какво всъщност представлява детството. Това е свързано с началото на систематическите наблюдения върху хода на детското развитие, с появата на различните методи за изследване на детската психика (Зигмунд Фройд, Жан Пиаже), с проникването в психологията на идеята за културно-историческото развитие (Л. С. Виготски, Д. Б. Елконин и др.)¹³.

Теоретически въпросите за историческия произход на периодите на детството са разработени в трудовете на П. П. Блонски, Л. С. Виготски, Д. Б. Елконин. Според Л. С. Виготски ходът на психическото развитие на детето не се подчинява на вечните закони на природата. Той подчертава, че няма вечно детско, а има исторически детско¹⁴.

¹³ Бурменская, Г.В. Пос. съч.

¹⁴ Обухова, Л.Ф. *ДЕТСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ: ТЕОРИИ, ФАКТЫ, ПРОБЛЕМЫ*. М., Тривола, 1995 (Исторический анализ понятия "детство"): <http://psylib.ukrweb.net/books/obuhl01/index.htm>

По-късно се появяват трудове, които убедително показват, че, *бидейки социо-културно, а не чисто биологическо явление, детството има своя история и носи конкретно-исторически характер*. Това значи, че различните типове общества имат и различни типове детство, с нееднаква продължителност и брой стъпала във възрастовата стълбица, и главно, с различно съдържание на процеса на формиране на детската психика и неговите личностни особености¹⁵.

Без да познаваме историята на детството като цяло (във всичките й аспекти) е невъзможно да се състави съдържателното понятие за детството. Оттук и вниманието на психологията към този проблем, което започва от края на 20-те години на ХХ в. Подчертава се връзката на историята на детството с културно-историческата психология, която изучава прехода на детето от една възрастова степен към друга и измененията на неговата личност вътре във всеки възрастов период, които протичат в конкретните исторически условия. И въпреки че историята на детството все още не е изследвана в достатъчна степен, важна е самата постановка на въпроса в психологията през 20-те години на ХХ в. Според Д. Б. Елконин на много въпроси теорията за психическото развитие на детето още няма отговори, но път за решението вече може да бъде представен¹⁶. Този път е историческото изучаване на детството.

За да се изследва историята на детството като цяло, това значи да бъде обхванато във всичките му аспекти – социален, културен, психологически и т.н. Решаването на много въпроси за детството се крият в историческото му изучаване.

4. Приносът на етнографията на детството (Маргарет Мид и типовете култура в историята на детството)

Проведените етнографски, социологически и психологически изследвания за развитието на децата в различните общества способстват да се преодолеят господстващите в течение на много векове представи за детството като “естествен етап”, притежаващ “универсални” за всички вре-

Вж. също: Обухова, Л. Ф. *Исторический анализ понятия „детство“*
http://www.ido.rudn.ru/psychology/age_psychology/1.html

¹⁵ Бурменская, Г.В. Пос. съч.

¹⁶ Обухова, Л.Ф. *Исторический анализ понятия „детство“*:
<http://psylib.ukrweb.net/books/obuhl01/txt01.htm>

мена и народи характеристики. Значителен принос в натрупването на фактически данни за своеобразието при развитието на децата, растящи в различни култури и обособени етнически групи принадлежи на представители на школата на *културната антропология*. Бронислав Малиновски, Франц Боас и техните ученички Рут Бенедикт и Маргарет Мид се считат за основатели на *етнографията на детството*¹⁷. От средата на ХХ в. тази линия на изследване получава силно развитие в рамките на *крос-културното направление в психологията*¹⁸. Сравнителното изучаване на различните страни от развитието на децата в много страни на света показва сложната взаимовръзка и обусловеност на социално-икономическите и екологическите фактори на живот на обществото, особеностите на съществуващите в него форми на семейно и обществено възпитание и своеобразните черти на психиката, личността, характерни за представителите на дадено общество.

Най-голямо влияние върху развитието на етнографията на детството оказва американската изследователка Маргарет Мид¹⁹. Тя е първият етнограф, чийто основен и главен предмет на изследване е детството. Провежда полеви изследвания на о-в Самоа (1924–1925), Адмиралтейските острови (1928–1929), 1953, 1965, 1966, 1967, Нова Гвинея (1930–1933), индонезийския остров Бали (1936–1939). Тези изследвания откриват пред американския и европейския читател съвършено нови, непознати и непривични за него методи и стил на възпитание. Книгите ѝ „Израстване на Самоа. Психологическо изследване на примитивната младост за Западната цивилизация” (1928)²⁰, „Как растат на Нова Гвинея. Сравнително изследване на примитивното възпитание” (1930)²¹ и др.²² веднага стават бестселъри

¹⁷ Бурменская, Г.В. Пос. съч.

¹⁸ Крос-културна психология е клон на психологията, който изследва влиянието на културните фактори върху човешкото поведение.

¹⁹ Маргарет Мид (Margaret Mead, 1901–1978) е родена е в квакерско семейство във Филаделфия. Получава бакалавърска степен в Колумбийския университет през 1923 г., а през 1924 г. защитава там и магистърска степен. На научните ѝ възгледи оказват силно влияние Рут Бенедикт и Франц Боас. През 1925 г. заминава за Полинезия, на о-в Самоа, където събира материал за процеса на социализация на децата и подрастващите в самоанското общество. След завръщането си в САЩ през 1926 г. започва работа като куратор в Американския музей по естествена история в Ню Йорк. През 1929 г. защитава дисертация в Колумбийския университет и получава докторска степен по философия.

²⁰ Mead, M. *Coming of Age in Samoa*. N. Y., 1928. Книгата е издадена в 2 млн. екземпляра и е преведена на 17 езика.

²¹ Mead, M. *Growing Up in New Guinea*. N. Y., 1930.

²² Mead, M. *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*. N. Y., 1935. Частичен превод на руски език: Мид, М. *Култура и мир детства. Избранные произведения*. М. 1988.

поради факта, че М. Мид е не само голям учен, но и блестящ популяризатор²³.

Силата на М. Мид се заключава в това, че тя не само описва екзотичните нрави на далечните народи, но и ги подлага на теоретичен анализ. Противоположно на фройдизма тя доказва, че детството не се явява демиург на културата; напротив, културните традиции, развиващи се по собствени закони, определят съдържанието на детството. Във всяко общество детето се ражда с някои универсални биологически предпоставки (безпомощност, зависимост от възрастните, особености на пола, темперамента и т.н.), но всяко култура използва тези „ключове“ по своему. Затова сравнителното изучаване на целите, средствата и методите на социализация на децата не само изяснява спецификата на всяка дадена, чужда за нас култура, но и позволява по-дълбоко да се разберат и коригират нашите собствени методи на социализация. Главният въпрос, който си задавала 23-годишната Маргарет Мид, отправяйки се за Самоа, а и през целия си живот, е не „Как можем да разберем другите?“, а „Как можем да разберем себе си?“²⁴

Новаторството на Мид се заключава не само в постановката на въпроса, но и в методите на изследване. Данните от непосредствените наблюдения на живота и възпитанието на децата тя допълва с много други източници. За да определи спецификата на стила на мислене на малките папуаси в сравнение с техните американски връстници тя първа в етнографската литература систематично изучава детските рисунки и игри. В полевите изследвания на остров Бали, проведени съвместно с Г. Бейтсън и Ф. Макгрегъри, за детайлно фиксиране на отделните фази и елементи на моторното поведение и комуникативна активност на децата, тя използва за първи път кино- и фотокамери (заснема 25 хиляди слайда и повече от 22 хиляди фута кинолента). Това прави М. Мид забележителна фигура в установяването на такива нови междудисциплинарни отрасли на знанието, като соматичната етнография и сравнителната психология на експресивното поведение²⁵.

Важна заслуга на М. Мид е преодоляването на типичния за етнографите (а и за другите науки) андроцентризъм, т.е. склонност да разглеждат

---

²³ Кон И. С. *Ребенок и общество: (Историко-етнографическая перспектива)*. М, Главная редакция восточной литературы издательства „Наука“, 1988, с. 15.

²⁴ Пак там, с. 15–16.

²⁵ Пак там, с. 16.

и приемат в качеството на подразбирана норма преди всичко мъжкото поведение²⁶.

В статията си “Култура и приемственост. Изследване на конфликтите между поколенията”, М. Мид определя три типа култура в историята на човечеството, в основата на чиито характер са връзките в отношенията между поколенията и темповете на общественото развитие, отразяващи определено отношение към децата:

- ✓ *постфигуративна* – когато децата се учат главно от своите предци;
- ✓ *кофигуративна* – и децата, и възрастните се учат преди всичко от своите връстници. Именно в тези култури се отбелязва растящото значение на юношеските групи, появяването на особена младежка култура, и като следствие от гореказаното, възникването на междупоколенчески конфликти;
- ✓ *префигуративна* – в която възрастните се учат също така от своите деца. По мнението на авторката човечеството в края на ХХ в. постепенно влиза в ерата на префигуративната култура²⁷.

Не всичко в научното наследство на Мид е издържало изпитанието на времето. От съвременна гледна точка нейните първи полеви изследвания се оценяват като методологически наивни²⁸, но приносът ѝ за изследването на детството и неговата история е безспорен.

5. Раждането на една нова област на историческото изследване – история на детството

Една от сравнително новите научноизследователски области, свързани с изучаването на детството, е *историята на детството*. Историята на детството изучава еволюционния процес, в резултат на който се формира съвременното детство. Въз основа на следите, които този процес е оставил в материалната и духовната култура, историята на детството прави опит да

---

²⁶ Пак там.

²⁷ Мид, М. *Култура и мир детства. Избранные произведения*. М.: Наука, 1988, с. 332, 342. Цит по: Митрофанова, С. Ю. *Концептуализация основных подходов к изучения детства в социологии* (<http://region.3ebra.com/generation/publications/publication28/>)

²⁸ Вж. Кон И. С. *Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива)*. М, Главная редакция восточной литературы издательства „Наука”, 1988, с. 17.

реконструира образа на реалното дете и неговото детство на всеки един етап от историческото развитие на народите.

При изследванията по история на детството доминиращи са главно два подхода: историко-социологически (с най-изтъкнат представител Филип Ариес) и психологически (разработен от Ерик Ериксън и Лойд де Мос)²⁹.

Днес се смята, че изследването на френския историк и демограф Филип Ариес „Детето и семейният живот при Стария режим” (*L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*)³⁰ е основополагащо в областта на изследванията по история на детството.

Появилата се през 1960 г. монография на Филип Ариес³¹ е първото съвременно изследване, благодарение на което се оформя самото понятие “история на детството”. Опирайки се на множество източници от областта на литературата, изобразителното и приложното изкуство, авторът разглежда детството като сложен социален и културен феномен. Основната мисъл на тази книга е, че жизненият опит на детето не е еднакъв в различните страни и в различните векове. Ариес смята, че до Новото време детството не се

---

²⁹ Историко-социологическият и психологическият подходи не винаги са алтернативни. Американският историк Д. Хънт (*Hunt D. Parents and Children in History. The Psychology of Family Life in Early Modern France. New York – London, 1970*) се опитва да синтезира концепцията на Филип Ариес с теорията за психосоциалното развитие на детето на Ерик Ериксън. Опирайки се на многообразни, включително архивни френски източници от втората половина на XVI и XVII в. (в частност данни за възпитанието и детството на Людовик XIII и кардинал Ришельо), Хънт дава систематическо описание на структурата и стила на живота на френското семейство от XVII в. Този опит за „историческа психология на семейния живот” е добре приет от специалистите, но органическият синтез на психоанализата с историята се оценява като несполучлив, тъй като е малко вероятно възпитанието на наследника на престола да служи за адекватен модел на взаимоотношенията на децата и родителите от историческата епоха като цяло (Кон, И. С. *Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива)*. М, Главная редакция восточной литературы издательства „Наука”, 1988, 47–48).

³⁰ Ariès, Philippe. *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris, Plon, 1960, rééd. Le Seuil, « Points-Histoire », 1973 (с нов предговор). Книгата е преведена на главните европейски езици – английски: Ariès, Philippe. *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. New York: Alfred A. Knopf, 1962; немски: Ariès, Philippe. *Geschichte der Kindheit*. Hanser, München 1975; испански: Ariès, Philippe. *El niño y la vida familiar en el Antiguo Régimen*. Madrid: Taurus, 1987; италиански: Ariès, Philippe. *Padri e figli nell'Europa medievale e moderna*, Bari, Laterza, 1994; руски: Арьес Ф. *Ребёнок в семейной жизни при старом порядке*. - Екатеринбург, 1999. За съжаление все още липсва превод на български език.

³¹ Филип Ариес (1914– 1984) е един от много малкото френски историци, който, въпреки че е имал лисанс по история, не се е занимавал с преподавателска дейност. Основната му работа е била служител в офис на фирма, занимаваща се с търговия на тропически плодове. Като изследовател-любител той се посвещава на историята, като в първата си книга “История на френския народ и на неговото поведение в живота след XIII в.” (*Histoire des populations françaises et de leur attitude devant la vie depuis le XIIIe siècle*, 1948) той се опитва да реконструира поведението, страховете, чувствата на хората в живота и пред лицето на смъртта. През 1977 г. публикува книгата “Човекът пред смъртта” (*L'homme devant la mort*). Анализирайки поведението на хората, той се ориентира към една съвсем нова историческа област – историята на детството, чиято страница отваря с написването на прочутата си монография *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, спечелила му световна слава.

е възприемало като етап на развитието, уникален по своите психологически и емоционални потребности. „Откриването” на концепцията за детството от Филип Ариес, определена като „чувство за детството” (*sentiment de l'enfance*) в края на Стария режим, е определено „поведение на възрастните по отношение на децата”. Тогава, според Ариес, се появява един социален субект, не разграничаван по-рано от възрастните. Тази концепция се свързва в съвременната епоха с утвърждаването на буржоазното семейство.

Съпоставяйки фактите от миналото със съвременността, Ариес доказва, че много от проблемите, възприемани от съвременниците като „вечни”, всъщност не са такива.

Ето някои от основните постановки в книгата на Филип Ариес.

В своя труд Ариес издига тезата, че през Средновековието идея за детството като такова не съществува. *Детството* като понятие и специфична роля в семейството възниква през XVII в. Отношението към децата се развива с течение на времето в съответствие с икономическите и социалните отношения.

Според неговите изследвания до XIII в. европейското изкуство не се обръщало към децата. През Средновековието, щом като детето излезе от пелените, веднага го обличат в костюм, който по нищо не се отличава от облеклото на възрастните от съответното социално положение. Специалното детско облекло се появява едва през XVI–XVII в. Детството се е считало за период на малоценност, който е трябвало да премине колкото се може по-бързо.

Проучвайки живописата, Филип Ариес смята, че равнодушието към децата се преодолява не по-рано от XVII в., когато на платната на художниците се появяват първите портрети на реални деца. По такъв начин, според него, “откриването” на детството като особен период от живота на човека започва в XIII в. и неговото развитие може да се проследи в историята на живописата от XIV–XVI в. Но очевидността на това откритие най-пълно се проявява в края на XVI и в течение на целия XVII в.

За педагозите от XVII в. любовта към децата започнала да се проявява не в тяхното глеzenie, а в психологически интерес към тяхното възпита-

ние и обучение. Според възрастните поведението на детето трябва да се поправи, а за това следва преди всичко да се разбере същността на детето. В резултат на това в европейското общество през XVIII в. започва да се утвърждава концепцията за рационалното възпитание на детето, основано на строга дисциплина. Задачата за организираната подготовка на детето за живота му като възрастен поема не семейството, а училището. Оттогава, с прехода към всеки следващ клас, детето встъпва в нова възраст всяка година. По такъв начин, според концепцията на Ариес, понятието детство и отрочество в значителна степен се свързват с училището и неговата класна организация.

Следващата възрастова степен се свързва с новата форма на социален живот – военната служба и задължителната военна повинност. Това е юношеската възраст, която довежда до по-нататъшно преустройство на обучението. Педагозите започват да обръщат по-голямо внимание на облеклото и дисциплината на учениците, възпитаване на издръжливост и мъжество, които по-рано били пренебрегвани.

По-късно, през XX в., Първата световна война породила феномена “младежко съзнание”, представен в литературата като “загубеното поколение”. Така, на мястото на епохата – пише Ариес, която не познава юношеството, дошла епохата, в която тя станала най-ценната възраст. Всички искали до навлязат в нея колкото се може по-рано и да излязат от нея колкото се може по-късно. На всеки исторически период съответства определена привилегирована възраст и определено подразделение на човешкия живот. Младостта – това е привилегированата възраст на XVII в., детството – на XIX в., а юношеството – на XX в.³²

Веднага след появяването си монографията на Филип Ариес предизвиква не само огромен интерес, но и остра полемика. Най-вече го упрекват за това, че той отрича всякакво чувство за детска и майчина любов през Средновековието. В предговора към новото издание на книгата си от 1973 г. той смекчава някои свои твърдения, особено за майчината и за съпружеската любов, но остава верен на основните си заключения.

Най-сериозните възражения на неговите критици са свързани с това, че Ариес отнася „откриването на детството” към строго определен истори-

---

³² Вж. по-подробно за концепцията на Филип Ариес: Терзийска, М. *Откриване на детството като културно-исторически феномен*. – Педагогика, година LXXXIV, кн. 5, 2012, 779–795.

чески период. На Новото време ли принадлежи детството или винаги е имало разбиране за него като особена, различна възрастова категория? Почти всички историци са съгласни с това, че Новото време (особено XVII и XVIII в.) се ознаменува с появата на новия образ на детето, нарастване на интереса към детето, по-ясно разграничаване на света на децата от света на възрастните, признаване на автономните социални и психологически ценности на детството. От друга страна, според критиците, твърде строгата хронологическа рамка изглежда произволна. Иконографските изследвания от 70-те години на XX в. показват, че античните и средновековните художници са изобразявали децата като умалени възрастни, но достатъчно реалистично³³. Освен това съществуването на специализирани институции за подготовката на децата и младото поколение за живота на възрастните също е доказателство за това, че още в Древността е имало идея за детството. Потвърждават го и трудовете на древните философи (Платон, Аристотел, Квинтилиан и др.).

Въпреки че днес някои от твърденията на Ариес по отношение на детството през Средновековието са обявени за несъстоятелни, безспорни са заслугите му като родоначалник на новото научно направление в съвременната историография – история на детството. Със своята книга Филип Ариес отваря една съвсем нова страница в историческите изследвания – историята на децата и на семейството, която впоследствие малко по малко започва да се попълва чрез появата на нови изследвания в тази област³⁴.

Главната заслуга на Филип Ариес е тази, че той показва, че детето не се явява прост обект на възпитание, че детството има своя собствена история. За антрополозите и фолклористите от 60-те години на XX в. тази идея не е нова. Основният извод на антропологическите изследвания се свежда до това, че *различните народи* имат различно детство³⁵. Филип Ариес показва, че *един и същи народ* може да има в течение на своята история

³³ Кон, И.С. *Открития Филиппа Арьеса и гендерные аспекты истории детства*. Вестник РГГУ № 15 (58)/10, Научный журнал. Серия «Культурология. Искусствоведение. Музеология». Москва 2010, с.13.

³⁴ Loux, F. *Le Jeune enfant et son corps dans la médecine traditionnelle* (1978); Crubellier, M., *L'enfance et la jeunesse dans la société française, 1800–1950* (1979); Becchi, E. et Julia, D., *Histoire de l'enfance en Occident* (1998); Rollet, C., *Les enfants au XIXe siècle* (2001) и др. През последните десетилетия се появяват стотици изследвания по тази проблематика на различни езици. Вж. Библиографически указател работ по истории детства: <http://childcult.rsuh.ru/article.html?id=1689032>

³⁵ Кон, И.С. *Открития Филиппа Арьеса и гендерные аспекты истории детства*. Вестник РГГУ № 15 (58)/10, Научный журнал. Серия «Культурология. Искусствоведение. Музеология». Москва 2010, с. 12. Вж. Margaret Mead. *Coming of Age in Samoa. A Psychological Study of Primitive Youth For Western Civilisation*, 1928.

различни култури на детството. На основата на солидна изворова основа неговите изследвания разкриват, че детството не е просто естествена и универсална фаза на човешкото развитие. Детството е понятие, имащо сложно социално и културно съдържание. Изучаването на историята на детството изисква не само обективно-статистическа информация (например за динамиката на възрастовия състав на населението), но и знания за историко-културните и психологическите условия. И. С. Кон нарича Ариес “стихийен конструктивист”, тъй като той показва как конкретната култура конструира, „открива” феномена на детството³⁶.

Книгата на Филип Ариес «L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime» е една от най-важните по история на детството, тъй като по същество е първото значително съвременно изследване, посветено на тази тема. Прието е да се счита, че съвременните възрастови класификации водят началото си от този негов труд. Една от най-важните заслуги на Ариес е откриването на това как се е изменяло възприемането на детството (и не само възприемането, а и реалното място на детството в живота) в течение на последните няколко века от човешката цивилизация. Той убедително показва, че *колкото е по-стара цивилизацията, толкова по-дълъг става периодът на детството*. Обществото поставя все по-високи изисквания към знанията и уменията на възрастните, а от това следва удължаване на детството.

Социологически ориентирани историци се опитват да разкрият обективните условия и предпоставки за еволюцията на понятието “детство” и функционирането на свързаните с тях социални институти. За разлика от социалната история на детството „психологическата история” апелира предимно към вътрешните, мотивационни процеси, опитвайки се да ги „разшифрова” посредством психоаналитическа интерпретация на биографични данни, лична кореспонденция, дневници и други лични документи. Сред представителите на това направление има както професионални историци, така и не малко видни психиатри и психоаналитици. Един от тях е Ерик Ериксън, чиято книга „Детство и общество” (1950) е толкова важна за установяването на психоисторическата история на детството, както и книгата на Ариес за социалната история на детството³⁷.

³⁶ Кон, И.С. Пос. съч., с. 13.

³⁷ Кон И. С. *Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива)*. М, Главная редакция восточной литературы издательства „Наука”, 1988, с. 47.

6. Историята на детството като направление в психоисторията (краят на XIX–XX в.)³⁸

В края на XIX – началото на XX в., с появата на редица изследвания, са положени основите на историята на детството като „направление в съвременната психоистория“³⁹. Смята се, че основоположник на психоисторията като независима научна дисциплина със свои изследователски методи, която разглежда различни теми от политическия и историческия процес, сред които и историята на детството, е Ерик Ериксън. През 50-те години на XX в. излизат неговите книги „Детство и общество“ (1950) и „Младият Лютер“ (1958)⁴⁰, в които са заложени основите на прилагането на психоисторическите методи за изследване историята на религията⁴¹. В „Детство и общество“ Ериксон продължава изследването на детството и неговата роля в развитието на историческия процес от психоисторически позиции. И през 60-те години на XX в. тон в психоисторическите изследвания дава Ерик Ериксън. Излиза отново неговото изследване „Детство и общество“, „Истината за Ганди“ (1969)⁴², „Инсайт и отговорност“ (1969)⁴³.

През 70-те години на XX в. в Америка се появяват редица списания, посветени на психоисторията (*The Journal of Psychohistory*, *Psychohistory Review*, *History of Childhood Quarterly*). Най-авторитетното сред тях е *The Journal of Psychohistory* (Журнал по психоистория), редактирано от Лойд де Мос, което предлага „психологически възглед на световните, минали и настоящи, събития“. Най-често разглежданите проблеми са историята на детството, психическите травми в ранното детство и причините за тях, наказанията на децата и тяхната връзка с политическите отношения, холокоста и историята на детството в Германия⁴⁴.

---

³⁸ Тук тези въпроси се разглеждат накратко. По-подробно за етапите в развитието на психоисторията и концепцията на Лойд де Мос вж.: Терзийска, М. *Историята на детството като направление в психоисторията (Теорията на Лойд де Мос)*. – Стратегии на образователната и научната политика, 4, 2013, 460–485.

³⁹ Кирчанов М. В. *Психоистория: история и основные направления исследовательской деятельности* (<http://psychosphaera.boom.ru/Public/psyhistori.htm>)

⁴⁰ Erikson E. *Childhood and Society*. NY., 1959; Item: *Young Man Luther*. NY., 1958.

⁴¹ Кирчанов М.В. Пос. съч.

⁴² Тази книга му носи наградите “Пулицър” и “Националното отличие за книги”.

⁴³ Erikson E. *Childhood and Society*. NY., 1963; Erikson E. *Gandi's Truth. On the Origin of Militant Nonviolence*. NY., 1969; Erikson E. *Insight and Responsibility*. NY., 1969.

⁴⁴ Кирчанов М.В. Пос. съч.

Психоисторията прави много за изучаването на конкретни исторически личности, събития и явления, в това число революциите, войните, религиите. За обясняване на изучаваните проблеми се насочва към изследването на историята на детството, с което се обяснява поведението на историческите личности. Пример за това е тълкуването на психоисториците за дейците на Великата френска буржоазна революция⁴⁵.

Водещите идейни принципи на психоисторията са следните: интерес към историята на детството; обяснение на историческите събития, изхождайки от този тезис; интерес към психиката и към всичко ирационално.

6.1. Лойд де Мос – лидер и теоретик на психоисторията през 70-те години на ХХ в.

Лойд де Мос (род. 19 септември 1931 г.)⁴⁶ е един от основателите на психоисторията, неин лидер и главен теоретик през 70-те години на ХХ в., директор на Института по психоистория в Ню Йорк, редактор на „The Journal of Psychohistory” и президент на Международната асоциация по психоистория (International Psychohistorical Association). Завършил е политически науки в Колумбийския университет и психоанализа в Националната психологическа асоциация за психоанализа (National Psychological Association for Psychoanalysis). Преподава психоистория в City University и New York Center for Psychoanalytic Training в Ню Йорк. Член е на Society for Psychoanalytic Training.

Лойд де Мос е автор на редица важни трудове в областта на психоисторията⁴⁷ и историята на детството⁴⁸. Своята задача той вижда в това,

---

⁴⁵ Вж. Blanchard W. *Rousseau and the Spirit of Revolt: A Psychological Study*. Michigan, 1967; Bychowsky G. *Dictatorship and Paranoja // Psychoanalysis and Social Science*. NY. 1955.

⁴⁶ Името му на английски е: Lloyd deMause (произнася се de-Moss). На руски се среща написано в различни варианти: Демос, де Мос, деМос, де Моз.

⁴⁷ DeMause, Lloyd. *A bibliography of psychohistory*. New York: Garland Pub, 1975; DeMause, Lloyd. *The New psychohistory*. New York: Psychohistory Press, 1975; DeMause, Lloyd. *Foundations of psychohistory*. New York: Creative Roots, 1982; DeMause, Lloyd. *Reagan's America*. New York: Creative Roots, 1984; DeMause, Lloyd. *The Emotional Life of Nations*. New York: Karnac, 2002.

⁴⁸ Вж.: DeMause, L. *The Evolution of Childhood*. In his “Foundations of Psychohistory. New York: Creative Roots, 1982, pp. 1-64; DeMause, L. *On Writing Childhood History*. The Journal of Psychohistory 16 (1988): 135-171; DeMause, L. *The History of Child Assault*. The Journal of Psychohistory 18 (1990): 1-29; DeMause, L. *The History of Child Abuse*. The Journal of Psychohistory 25 (3) Winter 1998; DeMause, L. *The History of Childhood*. Northvale, New Jersey: Jason Aronson, 1995.

да изследва доколко историята на детството може да бъде извлечена от свидетелствата, достигнали до нас. Според него тази възможност е останала незабелязана от историците преди него, защото „сериозната история” дълго време е разглеждала сведения за обществените събития, а не за частния живот. Историците са се интересували от историческите битки, а са игнорирали това, което се е случвало в домовете на хората. Вместо това психоисториците си задават въпроса *как поколенията родители и деца създава между себе си това, което в бъдеще ще се разиграе на сцената на обществения живот*. В този смисъл Лойд де Мос счита своята работа „The Evolution of Childhood” за първото сериозно изследване по история на детството на Запад. Въпреки че и преди него историците са писали по този въпрос, той смята, че изучаването на детството тепърва започва. Официалните биографи според него са най-лошите лъжесвидетели, тъй като детството обикновено се идеализира. Само една малка част от биографите дават някаква полезна информация за първите години на своя герой. Лойд де Мос подлага на съмнение и работите на литературните историци, които объркват книгите с живота и рисуват въображаема картина на детството, като че ли може да се узнае какво се е случвало в американското семейство от прочита на „Том Сойер”. Според Лойд де Мос в изследванията по социална история голяма част от неприятните факти за детството са скрити, смекчени или пренебрегнати.

От всички книги по история на детството книгата на Филип Ариес, според Лойд де Мос, е най-известната и по честота на цитиране може да се сравнява със Светото писание⁴⁹. Централният тезис на Ариес е противоположен на неговия: Ариес утвърждава, че по-рано детето е било щастливо заради това, че е имало свободата да се смесва с другите възрастови групи. Особеното състояние, наречено „детство”, е било „изобретено”, според Ариес, в началото на Новото време и това е породило тираничната представа за семейството, разрушила дружбата и общителността, лишила децата от свободата им и ги подложила на насилие. За да докаже този тезис, Ариес използва два аргумента: първо, според него понятието „детство” не е било известно през Ранното средновековие. Неприемлив е, според де Мос, и етимологичният аргумент в полза на това, че понятието „детство” отсъства. Във всеки случай понятието „изобретяване на детството” е толкова лековерно и даже е непонятно как толкова голямо число исто-

⁴⁹ Manuel, F. E. *The Use and Abuse of Psychology in History*, Daedalus, 100 (1971), 203. Цит. по: Де Моз, Л. (2000). *Психоистория*, — Ростов-на-Дону:Феникс (ч. I. Еволюция детства).

рици го възприемат. Вторият аргумент, че съвременното семейство ограничава свободата на детето и увеличава суровостта на наказанията, също е неприемливо, според него⁵⁰.

За разлика от емпирическата, описателно-нарративна история, психоисторията, според Лойд де Мос, е независим отрасъл от знанието, който не описва отделни исторически периоди и факти, а установява общите закони и причини за историческото развитие, коренящи се във взаимоотношенията между децата и родителите. „Централната сила на историческото изменение, – пише Лойд де Мос, – не е техниката и икономиката, а „психогенните“ изменения в личността, произхождащи вследствие взаимодействията на сменящите се едно с друго поколения на родителите и децата.“⁵¹

В своите работи по история на детството Лойд де Мос извежда шест различни доминиращи модели на отношение към децата в течение на историческите епохи, обосновава влиянието на възпитанието в детството върху особеностите на зрялата личност и свързва моделите на възпитание на децата с особеностите на развитието на цивилизацията във всеки период. Шестте модела и техните характеристики са следните:

1. Инфантициден (Детеубийство) – до I. в. от н.е.; характеризира се с масово убийство на деца.
2. Изоставяне – IV-XIII в.; характеризира се с отказ от инфантицида във връзка с разпространението на християнството и практиката за предаване на децата от родителите за възпитание от трети лица.
3. Амбивалентен (XIV-XVII в.) – характеризира се с начало на ограничаване практиката на физическите наказания.
4. Натрапчив/принудителен (XVIII в.) – характеризира се с начало на разбиране потребностите на децата.

---

⁵⁰ Де Мос, Л. *Психоистория*, — Ростов-на-Дону:Феникс, 2000.

⁵¹ Demause. *The Evolution of Childhood*. – History of Childhood Quarterly. Spring, 1974, vol. 1, № 4, p. 505 (Цит. по Кон И. С. *Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива)*. М, Главная редакция восточной литературы издательства „Наука“, 1988, с. 48).

5. Социализиращ (XIX – първата половина на XX в.) – характеризира се с масово разпространение на педагогическите знания, на началното и средното образование.
6. Помагащ (от средата на XX в.) – характеризира се с индивидуализация на процеса на възпитание, отказ от физически наказания и равноправни отношения между родители и деца.

Психоисторията като цяло и Лойд де Мос в частност акцентират върху личностния фактор в историята и мотивите за поведението на историческите личности, които не биха могли да се разкрият с традиционните исторически методи. Това е и най-ценното на психоаналитичния подход, прилаган при изследванията по история на детството. Психоисториците подчертават изключително важното значение на детството за психичното формиране на зрелия индивид, опитват се да обяснят неговите мотиви на поведение и ирационалните явления в индивидуалната и колективната психика.

Теорията на Лойд де Мос съдържа редица ценни моменти: критика на романтическата идеализация на положението на децата в миналите епохи; показване на историческия характер на педагогическия хуманизъм; констатация за растящото разбиране от възрастните на автономията и субективността на децата; мисълта, че образът на детето винаги съдържа в себе си някакви проективни компоненти, без изучаването на които е невъзможна историята на детството⁵².

Освен тези положителни моменти, в теорията на Лойд де Мос се откриват и някои слаби страни. Преди всичко възражение предизвиква тезиса за „независимостта” на еволюцията на взаимоотношенията между родителите и децата от социално-икономическата история. Много от отбелязаните от де Мос особености на отношенията на родителите към децата, като инфантицида например, се обясняват не толкова с „проективни механизми”, отколкото с икономическите условия⁵³.

Лойд де Мос не се ограничава само с изложение на своята теоретична концепция, но неговите работи съдържат и ценен фактически мате-

⁵² Кон И. С. Пос. съч., 49-50.

⁵³ Вж. мненията на И. С. Кон и историците Д. Бентон и Е. Шортер у Кон И. С. *Ребенок и общество: (Историко-етнографическая перспектива)*. М, Главная редакция восточной литературы издательства „Наука”, 1988, 50–52.

риал за историята на детството. Основаното от него списание „History of Childhood Quarterly” (от 1973 г. „The Journal of Psychohistory”) способства за развитието на изследванията по история на детството. Въпреки появата на книгата на Филип Ариес⁵⁴ и на някои други, третиращи темата за историята на детството⁵⁵, Лойд де Мос смята, че *централният въпрос за сравнителната история на детството засега само се поставя, а до отговорите сме все още далече.*

Непреходното значение на ученията на Филип Ариес и Лойд де Мос е в това, че те първи очертават дадената научна област и подтикват посетнешните изследователи. Колкото обаче съвременната наука напредва в изследванията по дадения проблем, толкова тя се отклонява от идеите в тези първи изследвания. Една от основните критики по отношение теориите на Филип Ариес и Лойд де Мос е техният европоцентризъм, макар че и в европейската културна традиция съществуват няколко различни образа на детето, на всеки от които съответства свой собствен стил на възпитание. Нито един от тези стилове обаче никога не е бил господстващ във възпитателната практика. Във всяко общество и на всеки етап на развитие съществуват различни стилове и методи на възпитание, в които ясно се проследяват многобройните *съсловни, класови, регионални, семейни* и други вариации. Дори и емоционалните отношения на родителите към детето, включително техните психологически защитни механизми, не бива да се разглеждат изолирано от другите аспекти на историята, в частност еволюцията на стила на общуване и междуличностните отношения, ценности и т.н.⁵⁶

Анализът на посочените концепции за еволюцията на детството показва растящата автономия на пространството на детството от съобществото на възрастните на ниво филогенеза; увеличаване степента на неговата независимост; признанието за неговите позиции на субект на обществени-

⁵⁴ Ariès, Philippe. *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris, Plon, 1960.

⁵⁵ George Henry Payne. *The Child in Human Progress*. New York and London, G. P. Putnam's sons, 1916.

Първи изучава широко разпространеното детеубийство и жестокостта по отношение на децата в миналото и особено в Древността. Juliette Louise Despert. *The Emotionally Disturbed Child, then and now*. New York, Vantage Press, 1965. След като дава сравнителен психиатричен анализ на лошото отношение към децата в миналото и настоящето и преглежда редица емоционални установки по отношение на децата още от Древността, авторът изразява растящия си ужас от откритието на историята за непрекъснатата „жестокост и безсърдечие”. David Hunt. *Parents and Children in History; the Psychology of Family life in early modern France*. Basic Books, Inc., Publishers, NEW YORK–LONDON, 1970. Подобно на Ариес Дейвид Хънт се съсредоточава на уникалния документ от XVII в., дневника на Жан Ероар (Jean Héroard, 1551–1682) за детството на Людовик XIII, но го прави с по-голяма психологическа дълбочина.

⁵⁶ Кон И. С. Пос. съч., с. 52–53.

те отношения, на който в не малка степен, както и на възрастното съобщество, оказват влияние всички изменения, ставащи в света⁵⁷.

Особено място в поредицата еволюционистки теории заемат *концепциите за трансформацията на детето в съвременното общество*: концепция за кризиса на детството; концепция за индивидуализация и дестандартизация на детската биография; еманципация на детството; концепцията за разрива между ранното и късното детство; изчезване на детството; заличаване границите между детството и света на възрастните⁵⁸.

Сред най-интересните и будещи тревога е *концепцията за изчезването на детството*, поддържана от Мари Вин⁵⁹, Нийл Постман⁶⁰ и др. Като доказателство авторите привеждат примери за увеличаване информираността на децата по различни въпроси, касаещи света на възрастните, например секса, смъртта, болестите, парите, както и обективни демографски тенденции за развитието на детството в развитите страни (снижаване на раждаемостта, намаляване броя на децата в семейството и т.н.).

7. Кои са „децата без детство” според Мари Вин

Американската авторка Мари Вин е написала редица книги за деца и родители, две от които ѝ донасят световна слава. Едната от тях носи заглавието „The Plug-in Drug: Television, Children, And The Family” (Penguin, 1977) и е критически анализ на педагогическите последици от проникването на телевизията във всекидневния живот на хората и особено въздействието ѝ върху децата. Разрушителното влияние на телевизията върху детството и семейството довежда Мари Вин до по-широка постановка на въпроса, когато телевизията се оказва само един от факторите за прелома в отношението към детството в съвременното индустриално общество. През 1983 г. се появява книгата ѝ „Children without childhood”⁶¹, която представя резултатите от този прелом.

⁵⁷ Митрофанова, С. Ю. *Концептуализация основных подходов к изучения детства в социологии* <http://region.3ebra.com/generation/publications/publication28/>

⁵⁸ Пак там.

⁵⁹ Marie Winn. *Children without childhood*. New York, Panteon Books, 1983.

⁶⁰ Postman, N. *The Disappearance of Childhood* (1982); Neil Postman, *The Disappearance of Childhood* — New York: Vintage Books, a division of Random House, Inc., 1994.

⁶¹ Marie Winn. *Children without childhood*. New York, Panteon Books, 1983. Тук книгата е представена по реферата на М. В. Рейзин „Дети без детства”, публикуван през 1997 г. в № 4 на „Новый педагогический журнал” под заглавието „Железный век”. Вж. <http://modernproblems.org.ru/education/68-reyzin.html>

Идеята за книгата възниква през 70-те години на XX в., когато, в резултат на наблюдения върху собствените ѝ деца и децата на нейните приятели и съседи, авторката идва до мисълта, че с децата е станала някаква фундаментална промяна, че и възгледът на обществото и отношението на възрастните към децата са се променили радикално.

Книгата се основава върху стотици интервюта, направени от авторката с родители, лекари, възпитатели, учители, библиотекари и деца не само в Ню Йорк, но и в два района на САЩ – в селска местност в щата Ню Йорк и в Денвър (щата Колорадо). Резултатите от интервютата показват, че „новите” деца и „новите” родители не са явление само за мегаполиса; нямало и сериозни различия, свързани със социалното положение, професията, политическите и религиозните убеждения и националност на родителите в рамките на „средната класа”, с която се занимавала Мари Вин. Ако и да се срещали деца, които играят на кукли и четат приказки, когато болшинството от техните връстници се отдавали на съвсем други забавления, това се определяло от факта, че техните родители не са разведени и не работят на пълен работен ден, а не на други фактори, отбелязва тя. Според нея средствата за масова информация и преди всичко телевизията нивелират всякакви социални и географски различия и нанасят последния удар по съсловното общество.

Какво се е случило с детските занимания, какво се е случило с границите на детството, какво се е случило с образа на детството? – пита авторката и отговаря: случило се е нещо, което е размило отчетливите преди граници между децата и възрастните, което е отслабило предпазната обвивка, защитаваща децата от преждевременния опит и печалните истини в света на възрастните. Разрушаването на традиционната йерархическа структура, в която децата са деца, а родителите – възрастните, води до промени за огромното множество от децата. Това води до изграждането на нови отношения на партньорство. Тези изменения, обхващащи всички главни страни на детството са толкова значителни, че става въпрос за революция, за настъпването на нова епоха в отношенията между децата и възрастните, която Вин нарича век на подготовка, за разлика от предишния век на опека (или златния век). Измененото отношение на обществото към децата е сърцевината на тази революция, смята Вин. Новата ера се основа-

ва на вярата в това, че децата трябва да бъдат подготвени рано за живота им като възрастни.

М. Вин си задава въпроса какво е възникнало по-рано – новите деца или новите родители, коя е причината и кое – следствието. Отговорът на този въпрос не е еднозначен, защото има не причинно-следствена връзка, а кълбо от взаимодействащи си фактори. Според нея днешните деца въздействат на възрастните със своя сложен начин на живот и предизвикват представи за децата въобще и за техните нужди; така се формира новата концепция за детството. Възрастните не се считат повече длъжни да скриват от децата сведения за суровата страна на живота, да скриват истината за своите собствени слабости. Напротив, те започват да считат това за свой дълг – да подготвят децата за изискванията на съвременния живот, разкриват на децата тайните страни на своя живот – сексуалност, насилие, несправедливост, страдания, страх от смъртта. Децата стават все по-неуправляеми, все по-малко непосредствени, все повече недоверчиви и скептични, т.е. все повече започват да приличат на възрастните. Така кръгът се затваря. На упреците за преувеличение и сгъстени краски М. Вин отговаря, че макар и процентът на тези деца да не е голям, проблемът не е в статистиката, а в невъзвратимо нарастващото чувство на неувереност, което изпитват съвременните родители по отношение безопасността, сигурността и възпитанието на своите деца.

От една страна М. Вин показва, че количественият мащаб на всички тревожни явления, които застрашават съвременните деца, е преувеличен, но съществена роля за това играят средствата за масова информация. От друга страна значителността на тези явления по-скоро се недооценява, отколкото да се преувеличава. Но бедата не е в това, че много или малко деца са обхванати от пороците на възрастните, а в това, че никое от децата не е застраховано от тях и че това предизвиква у родителите само страх и неувереност. М. Вин вижда в телевизията средството, което е лишило родителите от контрол върху техните деца. Същото средство обаче използват и родителите в опитите да удържат децата си в свои ръце. Много родители поощряват децата си да гледат плашещи и разкриващи обратната страна на живота документални филми, надявайки се, че това ще удържи децата от такова поведение, което родителите не са в състояние да предотвратят. Но тази стратегия може да има потискащо въздействие върху представите на

децата за собственото им бъдеще. Ако преди децата са нямали търпение да станат възрастни, то сега много от тях са преизпълнени със страх, ако не и от истински ужас в очакване на живота им като възрастни. Те губят оптимизъм и надежда, което винаги се е считало за присъщо на детството. За да предпазят децата си от пороците на живота, други родители прибегват към ирония, която обаче ни винаги е понятна за децата и често може да даде неочаквани резултати; например вместо да ги отврати от пушенето, този хумор може да послужи като намек и да ги подтикне да посегнат към цигарите.

Когато всички опити на родителите претърпяват фиаско, на помощ идват модните научни теории, доказващи биологическата предопределеност на развитие на детето, което сменя от родителите всякаква отговорност за неговото възпитание.

Предишният век на опека (златният век) М. Вин рисува в митологическа или приказна тоналност – това е векът на нейното собствено. Но тя показва, че зад външно сходните явления на миналото и настоящето стои съвършено различно съдържание. Например в т.нар. преходна възраст винаги децата се бунтуват срещу своите родители, но преди това е бил последният етап на съзряването на вече почти самостоятелни хора; днес еманципацията настъпва вече в ранното отрочество, когато на детето му предстои все още дълъг период на биологически и духовен растеж.

Златният век е бил век на неравенство. Децата са били угнетени, не можели сами да определят своя живот и дори разпределението на деня. От края на XIX в. , в отговор на многочислените факти на унижения и изтезания на децата в семейството и училището, започва широко протестно движение. Това движение възниква на основата на реални проблеми и е движено от най-хуманни намерения, но обективно то е послужило за разрушаването на златния век и настъпването на новия железен век. М. Вин си спомня как през 60-те години на XX в. в Америка нараства движението за правата на човека и завоюва все нови и нови области: в началото вниманието е фокусирано върху расизма и индианските резервати, след това върху жените, хомосексуалистите и накрая децата. Но защо движението в защита правата на детето не се е ограничило до реалната правова проблематика, а е засегнало самите основи на века на опеката – представата за детето като за същество, нуждаещо се от защита? Работата е в това, казва тя,

че опеката е другата страна на сепаратизма. Ако защитавате децата от опита на възрастните, вашето ежедневно поведение кара да се предположи, че отношението към децата трябва да бъде по-друго, отколкото към възрастните – налице е сепаратизъм. Правозащитното движение от 60-те години всява страх от сепаратизъм, от изолацията на която и да е група, поради което и изолацията на децата като социална група, с която по друг начин се отнасят, разговарят, по друг начин обличат и която по друг начин мисли, започва да отпада от съвременния начин на мислене и действие.

Предишните отношения на неравенство между децата и възрастните се изграждали в много отношения на традиционната детска вяра във възрастните като всесилни и независими същества. От децата тогава очаквали във всички случаи да се отнасят с уважение към възрастните по единствената причина, че са възрастни. Но днес, констатира М. Вин, тази причина престава да действа. Тя търси причините за това в съвременните й политически и обществени събития на САЩ, в растящото недоверие на хората в изборните органи на властта, които проникват в света на децата чрез вестниците и телевизионните новини. Децата осъзнават, че възрастните не винаги са достойни за уважение.

Новото отношение между родителите и децата, „новото неравенство”, както го определя М. Вин, разрушава преградите между света на децата и света на възрастните. Няма вече нито една тема от света на възрастните, която да е тайна за децата. Налице е кълбо от преплитаци с фактори. В свят, където например сексуалната тема открито присъства в книгите и телевизионните предавания, вече е невъзможно тя да бъде недостъпна за децата. Тази невъзможност да се справим с проблема води до това, че явлението се обявява за норма.

Крайт на секретността нагледно настъпва с примерите за детските четива и филмите за деца. В детската литература възниква нов литературен жанр – „нов реализъм” или литература на „пробива” (има се предвид пробива на света на детството към реалната проблематика на възрастните).

Особено много М. Вин се спира на филмите, които гледат днешните деца. До 1955 г. не е можело да възникнат никакви проблеми по простата причина, че в нито един американски филм не е имало нито една сцена на голота, изнасилване, хомосексуализъм, както и сцените на жестокост са

били несравними с днешните. Но най-важното е, че светът, създаден от старите кинофилми е бил условен, различен от реалния свят на възрастните, в който децата нямали достъп чрез киното. Но в рамките на две десетилетия се извършва огромна културна промяна в киноиндустрията. Днес голяма част от филмите засягат такива проблеми, които преди само едно поколение са се стрували неподходящи за децата. И децата редовно гледат тези филми, което се отразява на техния вид, разговори и поведение. Нужно е обществото да реагира на натиска на тези културни промени, които премахват някои от границите между света на възрастните и света на децата.

В света на децата се извършват сериозни промени, които засягат най-вече децата от 6 до 12 години. Ако преди децата посвещаваха цялото си свободно време на игрите, предаващи се от поколение на поколение от древни времена (игра на майки и дъщери, разбойници, жмичка, кукли, топка, скачане и т.н.), днес, преди всичко под влияние на телевизията и електронните игри, настъпва край на тези игри.

За изчезването на игрите от живота на детето способстват не само техническите новости, но и новият „подготвителен“ стил на възпитание, сменил стила на опеката. Така детските градини престанали да бъдат място за игри и творческа активност, а се превърнали в обучаващи заведения, ориентирани към успеха и съперничеството. Същото в по-голяма степен се отнася за началните училища.

Какви са резултатите от изчезването на игрите? М. Вин напомня какъв смисъл е имала винаги играта в живота на детето като дейност, в която най-пълно се разкрива детската природа и го подготвя за света на възрастните и началото на неговата трудова дейност. Днес децата вместо с игри се занимават с телевизия, алкохол, наркотици, преждевременна чувственост и сексуалност. Сред децата нарастват случаите на детска депресия – състояние, считащо се дълго време за несвойствено на детството.

Кой е виновен за всичко това? – пита М. Вин. Според нея причините за това се крият в големите социални сътресения от края на 60-те и началото на 70-те години на XX в. – т. нар. сексуална революция, женското движение, проникването на телевизията в американските домове и в живота на семейството, неудържимия ръст на разводите и самотните родители, поли-

тическите разочарования по време на вьетнамската война и след това, влошаващото се икономическо положение, заставлящо голяма част от майките да работят, - това са тези промени в живота на възрастните, които налагат новия подход в отношението към децата. Нито една отделна социална промяна, даже най-важната, не може да сложи черта под имащите вековна давност убеждения по отношение на децата и да промени стила на отношение между децата и възрастните. Само съвместното и едновременно влияние на тези промени, въздействащи една на друга и на обществото като цяло, е можело да измени отдавна установения стереотип само за едно десетилетие.

Във втората глава на книгата, озаглавена „Корените на промяната“, М. Вин подробно разглежда три от множеството взаимодействащи причини: психоанализата и породените от нея нови педагогически идеи; феминизмът и новото положение на жените в обществото; „епидемията от разводи“, лишила огромно множество от деца от пълноценно семейство.

По отношение на психоанализата М. Вин признава неговото медицинско значение и неговата роля за задълбочаване представите на човека за неговия вътрешен свят, но подлага на съмнение теорията на Фройд за детската сексуалност. Оспорвайки положението на Фройд за половото влечение на детето към родителя от противоположния пол, М. Вин привлича нови научни изследвания доказващи, че външното сходно поведение на възрастните и децата има различни физиологически основания и съответно различни цели и смисъл. Но вниманието на М. Вин е насочено не към съдържанието на научните спорове, а най-вече към социалните последици от проникването на фройдистките идеи в педагогиката и масовото съзнание.

М. Вин отбелязва няколко етапа на проникване на фройдизма в педагогиката. Още през 20-те–30-те години на ХХ в. той започва да прониква от тесните кръгове на интелектуалния елит в масовото родителско съзнание, правейки го по-възприемчиво за сложния душевен живот на детето. В началото на 50-те години новото психологическо разбиране за възпитанието оказало значително влияние върху предишния традиционен подход. Едва през 70-те години психологическото направление се измества от психоаналитическото – родителят приема функциите на психоаналитик. Той не изхожда вече от знанията за детската психология, не встъпва в диалог с

детето, както лекарят със своя пациент. От детето вече се иска не послушание, а разбиране и съгласие. То се привлича като съучастник на своето собствено възпитание. На всяка крачка от неговото развитие родителят се опитва да разбере поведението на детето и своето собствено. Когато детето сгреши, се опитват да го накарат да разбере своите чувства с помощта на методите на терапевта по отношение на неговия пациент.

Следващият раздел от книгата е посветен на ролята на феминизма за изменение отношението към детството. М. Вин показва, че предишното отношение на опека има съответствие с аналогичното отношение към жените, станали в средата на XVIII в. слаб и подчинен пол. Лишаването на жените от роля в обществото довежда до нарастване на тяхната майчинска роля, като кулминацията е в началото на XX в., когато майчинството е издигнато в култ. В резултат е сформирана своеобразна симбиоза на „слабия пол“ с „още по-слабия пол“. Възпитанието на децата става преимуществено, изключително, почти свято занимание за жените. Майчинската любов се е представяла като най-важния елемент на ранния детски опит.

Когато под влияние на феминисткото движение, икономическите трудности и редица други явления (не на последно място телевизията) жената започва да се освобождава от предишното подчинено положение в обществото и семейството, това се отразява и на отношението към децата и тяхното положение в обществото. Отхвърлили опекунското и подтискащо отношение на мъжете към тях, жените се оказват психологически неспособни да продължават по подобен начин да се отнасят със своите деца. Когато защитният пашкул около майките бил разкъсан, децата не могли повече да останат сами вътре в този пашкул и те излезли от него и влезли в света на порнофилмите, изнасилванията и убийствата, правителствената корупция и т.н.

Във всичко това е заключен един печален парадокс. Майките не обичат по-малко своите деца от преди и тяхната борба за независимост и равнопоставеност е движена не от егоистични интереси, а често от желанието за доброто на техните деца. Жените се устройват на работа, за да не бъдат децата им голи и гладни. Но така децата се лишават от най-главното – детство. Бедни и недохранени те били по-щастливи преди, под надзора на своите майки. Според М. Вин даже безпризорните деца в миналото не са били лишени от детски радости и ставали възрастни преждевременно. Но в

днешното сложно „възрастно“ общество децата, лишени от родителско внимание, са принудени да порастнат – просто защото в противен случай няма да оцелеят. Децата днес са обречени на ново, по-незащитено детство.

Кризисът на семейството, предизвикан от еманципацията на жените, води до истинска „епидемия от разводи“, обхванала обществото през 70-те години на XX в. Ясно е, че разводите на родителите са винаги трагедия за децата, но М. Вин спира вниманието си на няколко проблема. Даже при най-добрите обстоятелства, казва тя, разпадът на семейството не може да не поразии самите основи на детството и да не отведе детето отвъд границите на детството. След болезнения сблъсък с нещастieto на възрастните детето е принудено да стане по-възрастно и дори след това отново да има щастливо семейство в новия брак на родителя, невинността му никога повече няма да се върне.

На съветите на специалистите да се говори с децата открито за причините за развода, за да не се чувстват те виновни за това, М. Вин възразява. Според нея такъв подход разрушава детските илюзии за всемогъществото и всезнаниеото на родителите и ги изтласква от света на детството в живота на възрастните, за който те още не са готови нито физически, нито емоционално. Един голям въпрос запълва цялото душевно пространство на детето (не е важно дали е ясно изказан или почувстван): кой ще се грижи за мене, ако родителите не могат да се грижат за самите себе си? Така грижите за бъдещето и за устройството на своя живот, свойствени за възрастните, потискат в него детските инстинкти. И тъй като разводите и непълните семейства днес са масово явление, много деца от пълни семейства живеят „в сянката на развода“, в напрежение за неговото очакване, което се усилва при всеки нов родителски „правдив“ разказ за трудностите на семейния живот. Психотерапевтите регистрират особена болест, на която са изложени децата от непълните и неблагополучните семейства. Тази болест представлява вид масова истерия като следствие на стреса, изживяван от децата.

Такива са в общи линии контурите на новия, железен век, сменил златния век на детството. За М. Вин златният век на детството, епохата на опеката не е традиционното общество от далечното минало, така лесно поддаващо се на иделизация и предизвикващо носталгия. Златният век е кратък по мащаби исторически срок, от средата на осемнадесети до среда-

та на двадесети век, който е предшестван от епоха, която по своето отношение към детството много прилича на съвременната. В Средновековието, както установява и съвременната историческа наука, детето не считали за същество, качествено различно от възрастните. Периодът на детството завършвал на 6–7 години и децата постъпвали в света на възрастните, включвали се в трудовата дейност на възрастните и с тях се отнасяли като към непълноценни хора.

Новата представа за детството и децата се появява в резултат на преврата в обществената мисъл в средата на XVIII в. В „Емил или за възпитанието“ на Жан-Жак Русо ние вече се срещаме с предромантичката идеализация на ангелската невинност на децата, а в XIX в. подобни настроения стават общоприети. Тази промяна на мисълта се съпровожда и от промяна в действителното положение на децата в обществото. Детството се превръща в изолирана и грижливо пазена област, свободна от обществено полезен труд и посветена на придобиването на практически и интелектуални навици за живота като възрастни. Така започва златният век на детството.

Настъпващият железен век повтаря и пародира средните векове в своето отново променено отношение към детството. В своето облекло, език, навици, вид занятие децата не са изолирани от възрастните. М. Вин прави много паралели със Средновековието, което ѝ дава основание да говори за „ново средновековие“.

Отделянето на златния век на опеката като недълъг исторически период, обграден от епохи, в които господства друго отношение към детството, заставя М. Вин да се усъмни в естествените, присъщи ни представи за чистотата и наивността, за светостта на детството – с други думи, да предположим, че продължителното детство се явява не природен, а културен феномен.

Добре известно е значението на 7-годишната възраст като основен момент и граница в живота на едно дете. До тази възраст детето се отличава от възрастния по всички свои характеристики – физиологически, емоционални, интелектуални, чувствени. Физиологическите особености на новороденото дете се явяват еволюционен механизъм, заставлящ възрастните да се отнасят с грижа и внимание към него. В този смисъл „чистотата и

наивността“ са естествени за детето до 7-годишната му възраст, на което съответства и особено поведение и особен, магически поглед върху живота. На 7 години този възглед претърпява драматически прелом: той постепенно губи функциите на магията, детето става по-малко егоцентрично и започва да усвоява законите на външния свят, възгледът за света по форма става като този на възрастните, но не и по съдържание. В тази възраст тялото на детето придобива пропорциите на възрастния човек, поведението му губи онези мили черти, над които възрастните се умиляват. От тази гледна точка „чудото на детството“ в много голяма степен е културен артефакт. Разбира се, не бива да се счита, че 7–8-годишните деца във всичко са подобни на възрастните, че у тях няма потребности за развитие, отличаващи ги от възрастните. Все още има разлика в ръста и важни различия в половите характеристики и способности. Освен това в съвременното общество съществува голяма образователна разлика между възрастните и учениците. Остават също така многобройни очевидни несъответствия в разсъжденията, разбиранията, възприятията, тълкуванията. От това време съвпаденията или разликите на детето от възрастните не зависи повече от неговите вътрешни психологически способности или отсъствието на такива. Към 7-8-годишна възраст еволюцията на химическия строеж на мозъка на детето достига крайния си стадий и той вече не се отличава съществено от този на възрастния човек. Макар и трудно, 7-годишното дете може да преживее само, теоретически може да намери някакво убежище и храна за поддържане на живота. За 3–4-годишното дете това е невъзможно.

В края на книгата си М. Вин се опитва да даде отговор на въпроса какво да правим. Тя не ратува за нова революция или ново обществено движение, а се обръща непосредствено към разума на родителите. Отбелязва, че социалните процеси, способстващи за новата интеграция на децата с възрастните (главно загубата на стабилност на семейството, освобождаването на жените и разпространението на телевизията като важна част от живота на децата) не могат да бъдат върнати назад. Връщането към старото патриархално семейство, в което бащата се грижи за прехраната, а майката е домакиня и възпитателка на децата си, е невъзможно. Въпреки обаче че социалните промени са необратими, възможно е да се опитаме да ги поставим в служба на семейството. Имайки предвид необратимите последствия от влиянието на разпада на семейството върху децата, възможно е мъжът и жената да бъдат накарани да преразгледат някои от

обичайните цели на брака. Ако тези цели са преди всичко самореализация, сексуално наслаждение, по-дълбоко удовлетворение на потребностите на възрастните, то те биха могли да бъдат посъветвани да помислят три пъти, преди да решат да създадат семейство. Родителите са длъжни да разберат, че успешното изграждане на семейството изисква от тях по-голяма съсредоточеност върху благополучието на децата и принасянето в жертва на някои от своите амбиции, желаниа и стремежи в името на нормалния растеж и щастие на децата. Може би разбирането, че ранното детство не е единственият важен стадий на детството, а следващите години са също толкова важни, ще застави родителите да направят компромис в своя професионален и обществен живот, за да посветят повече време и внимание, повече грижи за своите деца в училищна възраст. Възможно е разбирането за важността на играта като дейност, способстваща за тяхното самоопределение в качеството им на деца, да доведе до по-опекунско отношение на възрастните към тях, да накара родителите да прибегнат до по-строг контрол върху времето, което децата им прекарват пред телевизора, защото телевизията за днешните деца се явява най-съществената замяна на играта. Възможно е разбирането на това, че децата и възрастните не са равни и че децата не печелят от това, че към тях се отнасят като с равни, да даде на родителите смелост да поемат по-авторитетна роля (но не и авторитарна) в семейството. Възможно е осъзнаването на това, че една високоразвита цивилизация не може да си позволи да съкрати периода на съзряване на своите незрели членове и опеката над тях и да върне детството на децата от бъдещите поколения.

От написването на книгата на М. Вин са изминали три десетилетия. За това време децата, описани в нейната книга са пораснали и сами са станали родители – първото поколение, възпитавано от родители, израсли в „новата средновековна епоха“. Интересно би било, смята Рейзин, да се направи едно проучване върху начина, по който тези родители възпитават своите деца и върху начина, по който те се отнасят към тях, за да видим какво се е изменило оттогава досега, дали тези промени обхващат все нови и нови семейства, все нови и нови области.⁶²

---

⁶² На тези въпроси Рейзин не намира отговор у самата М. Вин, защото в руските библиотеки липсва каквато и да е нейна книга, писана след 1983 г. Справката показва, че същото е положението и в българските библиотеки, където няма даже и книгата на Marie Winn от 1983 г. (Children without childhood. New York, Panteon Books, 1983).

Съвременната цивилизация се развива стремително. Персоналните компютри заемат такова безспорно място в ежедневието, каквото и телевизията. Компютърните игри не се ограничават да имитират реалния свят, а създават нова виртуална реалност. Рок-музиката, която М. Вин почти не споменава, през изминалите години създава нова младежка култура. Всички традиционни детски игри са подменени днес от сурогати, подменени са и самите имена на вещите: куклите днес се наричат Барби, конструкторите – Лего и т.н. Благодарение на компютрите и новите технологии порнографските филми стават все по-достъпни за децата с всички негативни последици от това. Всички тези изменения, според Рейзин, могат само да способстват за по-нататъшното закрепване на нормите на железния век⁶³.

Доколко книгата на М. Вин е актуална в днешна Русия? По думите на Рейзин в началото на 80-те години, когато е написана може и да е изглеждало, че всичко това не се отнася до руснаците, макар че и тогава, според него, впечатлението е било лъжливо, просто тези процеси, които са се развивали в свободното американско общество, подмолно са разрушавали традиционните устои на семейството и детството. Днес нищо не пречи на онова, за което пише М. Вин, да стане реалност. И в много отношения то е реалност и в българското общество, а в резултат на американизацията – например влиянието на американската киноиндустрия, дори и в по-затворените и консервативни общества.

На едно място в книгата си М. Вин, разглеждайки пагубните последици, които новото средновековие нанася на детството, пита: а как е новото средновековие, като старото ли е? Нейният отговор на този въпрос е следният: децата винаги изпитват потребност от защита, внимание и любов от страна на възрастните, но преди те можели да намерят всичко това извън границите на своето семейство. В средновековната епоха децата израствали без родителска опека и ставали здрави пълноценни членове на обществото, нелишени от възвишени чувства. Тогава общината – роднини и съседи – компенсирала децата от частичната загуба на родителската опека. Днес детето се оказва във враждебен свят на възрастни, в който то няма на кого да се опре. То търси опора в компанията на своите връстници, от своите братя и сестри, дори при домашните животни, но

---

⁶³ Рейзин, М. В. Дети без детства (<http://modernproblems.org.ru/education/68-reyzin.html>).

нищо не може да му даде това чувство на безопасност, доверие и безгрижно съществуване, от което то така силно се нуждае за своето нормално развитие.

Днес, в света на познанието и новите технологии, книгата на М. Вин ни дава критерий за разсъждения върху всички явления, засягащи нашите деца: служат ли тези явления за целите на защита на децата и продължаване на тяхното детство или ускоряват влизането им в света на възрастните, преждевременно лишавайки ги от невинност, безизкуственост и непосредственост. Не трябва да ни въвеждат в заблуждение красивите думи и добрите намерения, когато под хуманизация на образованието се разбира ускореното интелектуално развитие на децата, а борбата за правата на детето се превръща в лишението му от най-важното право – правото да бъде дете⁶⁴.

Не с всичко обаче, казано от М. Вин, можем да се съгласим. Нейното изследването е направено само в САЩ, макар и в три различни района, поради което не може да претендира за универсалност и представителност. Данните може и да съвпадат за високоразвитите индустриални общества, но е необходимо да се направят широкомащабни изследвания, които да обхванат и други географски райони и социални слоеве. Освен това във всяко историческа епоха, включително и съвременната, и във всяка страна съществуват паралелно различни възпитателни стилове⁶⁵, респективно различни видове детство. Няма универсално детство, съответно и универсално понятие за детство. Образът на детството е променлив, никога не е бил един и същ в различните исторически епоха и дори в рамките на едно и също общество. Детството ще изчезне тогава, когато изчезне и човечеството. Нещо съвсем различно е, че в различните исторически периоди детството има различни горни граници, повече или по-малко отчетливи и разграничаващи света на детството от този на възрастните.

Мари Вин задава въпроса какво се е случило с традиционните детски занимания и игри, днес заменени от сън до късно, гледане на телевизия, урок по тенис, електронни игри, наркотици и т.н. Преувеличено е обаче да

⁶⁴ Пак там.

⁶⁵ Вж. по-горе Лойд де Мос и мнението на И. С. Кон. Вж. също М. Мид за детството у примитивните народи. Всъщност инициациите, които под различна форма съществуват както у по-примитивните народи, така и в цивилизованите страни, са въвеждане на децата в света на възрастните, което всъщност предполага и наличие на разбиране за този възрастов период като по-различен от този на възрастните и различно отношение към подрастващите.

се смята, че това са заниманията на всички, дори на преобладаващата част от децата. Да, безспорно има и такива деца и то немалък процент, но в кое общество заниманията на всички деца са еднакви? В кое общество няма и маргинализирани елементи, включително и деца? Във всяка епоха има деца, които неизбежно се сблъскват с проблемите на възрастните, тъй като децата не са изолирана социална група, те живеят в света на възрастните и си взаимодействат с него. И в предишните исторически периоди е имало деца, подложени на всякакъв вид насилие, включително и сексуално, имало е самотни, изоставени деца и деца, отгледани от един родител. Може би в предишните повече, отколкото в днешното, тъй като днес социалните грижи за тези категории деца е на много по-високо ниво, отколкото в предишните епохи, когато тази функция е изпълнявала предимно Църквата или е била дело на частната инициатива.

Но наистина ли изчезват типичните детски занимания и игри? Всъщност до 6–7-годишна възраст децата основно играят – с течение на времето се променят само видовете игри. Още в древността децата на 7-годишна възраст (става въпрос предимно за момчетата) се откъсват от семейството и преминават в друг период на детството – училищните занимания; в Древна Спарта има различни периоди на детството до навлизането на момчетата в света на възрастните. Днес детските площадки продължават да са пълни с деца, които играят на традиционните детски игри – пързаляне на пързалката, люлеене, криеница и т.н., паралелно с това в живота им навлизат и високотехнологичните игри и в това няма нищо лошо.

Мари Вин изтъква ролята на социалните фактори и телевизията върху скъсяването периода на детството и размиването на границите между света на детството и света на възрастните. Нийл Постман отива подалеч, като включва и компютъра като един от „пагубните“ фактори за детството.

8. Концепцията на Нийл Постман за изчезването на детството

Нийл Постман (Neil Postman, 1931-2003) е американски социолог, специалист по теория на комуникацията, издател на списанието по обща семантика *«Et cetera»*, гост професор в Харвардския университет. Неговата книга „Изчезването на детството“, посветена на една „толкова печална

тема”, е замислена още в средата на 70-те години на XX в., но първото ѝ издание е през 1982 г. В предисловието на новото издание Посман констатира, че оттогава отбелязаните в нея социални тенденции, имащи деструктивен характер по отношение на детството, не само не са отслабнали, но напротив – въпреки неговите надежди, значително са се задълбочили⁶⁶.

Нийл Постман смята, че са налице белези, които показват, че категорията „детство” изчезва от съвременното обществено съзнание. За това свидетелства потокът от изследвания, посветени на тази тема. След книгата на Филип Ариес този поток нараства с необичайна бързина, докато в първата половина на отминалото столетие тази тема почти не се засяга в науката. Засиленият интерес към темата за детството от страна на историците показва, според Постман, че категорията „детство” изчезва, тъй като историкът не описва актуалните събития в тяхното развитие. Неговият ред идва най-накрая, когато събитията или явленията са вече в историята и е дошло време да се съхранят за бъдещето. Но тук можем да възразим, че интересът към детството не е само от страна на историците на детството, а е всеотраслов и това показва значимостта на това обществено явление, каквото е детството, незаслужено пренебрегвано в миналото. Този интерес е ярко свидетелство за осъзнаване ролята на детството в живота на обществото.

8.1. Нийл Постман за историята на детството

Детството според Нийл Постман е “социален артефакт, не биологическа категория”⁶⁷. Днес, смята той, разполагаме с достатъчно исторически свидетелства, които позволяват да се реконструират в общи черти съдбата на идеите за детството за изминалите две и половина хилядолетия. Според него гръцката античност не познава детството като особена възрастова категория. Достигналите до наши дни митологични и литературни сюжети, в които фигурират персонажи в млада възраст, не позво-

---

⁶⁶ Александр Ярин. *МИРАЖИ ВОСПИТАНИЯ. Постман Нейл. Исчезновение детства.* – «Отечественные записки» 2004, №3: <http://www.strana-oz.ru/?numid=18&article=861>

По-нататък в текста представянето на концепцията на Нийл Постман за изчезването на детството е направено по тази публикация.

⁶⁷ Нейл Постман: „ТВ формирует новый тип личности - взрослого ребенка“
http://media-ecology.blogspot.com/2011/02/blog-post_17.html

ляват те да се тълкуват еднозначно като отнасящи се към децата. Дава пример с диалога „Домострой” на Ксенофонт, в който се споменава 14-годишна девойка, възпитана така, че „по-малко да вижда, по-малко да слуша, по-малко да говори”. Това, според него, е по-скоро характерен пример за млада жена, отколкото дете, и подобни примери могат да се посочат много⁶⁸. До IV в. пр. н. е. в Древна Гърция не съществуват морални или правови забрани за детеубийство. Отношението към децата е твърде жестоко според съвременните представи. Напр. Аристотел, макар и с някои ограничения, одобрява абортите и „бракуването” на непълноценните деца. Успоредно с това древните гърци култивират идеята за образованието. Известно е разнообразието на атинските школи. Самата дума „школа”, първоначално означаваща „свободно време”, отразявала представата на атиняните за това, че гражданинът в свободното време трябва да се отдава на учене и размишление. Постман с право отчита, че съществуването на тези школи, в които подрастващите получават първоначална грамотност, вече е доказателство, че гърците смътно прозират идеята за детството.

В древноримската култура понятието „детство” е тематизирано отчетливо, отколкото в гръцката. Първо, в Древен Рим била подхваната и развита гръцката идея за необходимостта от образование на младото поколение. Второ, решителна стъпка по пътя на институционализация на тази възрастова група става разпространението в римското общество на понятието „срам”. Римляните първи в историята свързват представата за детето с това (културно обособено) чувство, изразено най-ясно от Квинтилиан, който упреква римската аристокрация за разпуснатия език и свободното поведение в присъствието на децата. Той сформира възглед, останал до наши дни : възрастните трябва да пазят децата от своите тъмни физиологични пориви и интимни секрети, преди всичко сексуални. В присъствието на децата в тази сфера трябва да се пази мълчание. Римляните правят и решителна крачка към забраната за детеубийството с приемането на закон през 374 г.

С настъпването на Средновековието в отношението на обществото към децата се извършва рязка промяна, предизвикана от изчезването на такива важни социални параметри, обусловили разграничаването на детство-

---

⁶⁸ Трябва да имаме предвид, че продължителността на детството в различните исторически епохи е различно и в Древна Гърция това е възраст, на която девойката може да се омъжва.

то в обществото: грамотността, получавана в училище, и институционализирането на чувството за срам.

Опитвайки се да разбере причините за установяване на социалната база на грамотността, Постман стига до три разнопланови, но взаимосвързани процеси. В Средновековието възникват множество стилове за изписването на буквите, тяхната форма става по-изострена. Калиграфическото изкуство, смята Постман, лишава четенето от автоматизма и се явява враг на общодостъпната грамотност. Другото обяснение за понижаване на грамотността е в намаления ресурс от папирус и пергамент и в тяхното поскъпване. Трето, от изключителния монопол върху писмеността и грамотността имала интерес Църквата, която се възползвала от този инструмент за запазване на контрола върху населението.

Средновековният читател напомнял днешния първокласник: при четене той мърдал с устни, следял с палец по реда, сричал. В Средновековието социално значимата информация се предавала в устна форма и това е имало по-нататъшни последствия. Човек по своята биологическа природа е устноговорящо същество. Придобитото от културата умение да чете разширява неговия опит отвъд пределите на непосредствено преживяното и видимото и обезпечава достъп до тайните на битието, придобиващи в очите на обществото висока ценност. Постман се съгласява с Русо, че „четенето е бич за детството“, като добавя, че това е вярно, защото чрез грамотността детето става възрастен. В „неграмотния“ свят няма причини за разделяне на сферата на живота на възрастните и живота на децата. Смята се, че човек става пълноценен на 7 години, когато окончателно овладее всички тайни на речта. Католическата църква смята 7-годишната възраст за граница, след която човек става способен да отличава доброто от злото.

В общество, в което езиковата компетентност се определя от биологическата, няма нужда от начално училище. Отсъства самата концепция за образование на детето като подготовка за живота на възрастните. Съществуващите училища не били предназначени за това: в тях не съществувало подреждане на материала по сложност в зависимост от възрастта на ученика. Средновековието забравя идеята на античната пайдея, а заедно с нея и чувството за срам, стремежът да се скрият от детето тези или онези страни от живота на възрастния. Живеейки в „устен“ свят, имайки достъп до всички форми на културата, седемгодишното дете (момче) вече се смя-

тало за малък мъж. Обратната страна на това явление е фактът, че средновековният свят не изработва богати форми на „възрастно“ битово поведение, подлежащо на усвоение от младия човек. В поведението на възрастните и децата имало много общо, били им присъщи „ужасни“ маниери. Например съществувал немислимият в наши дни обичай да се играе с детските полови органи. В по-късна епоха този свят се представя инфантилен и разпуснат (дава пример с картината на Брьогел „Играта на децата“).

Отсъствието на детството в средните векове се потвърждава и от демографските наблюдения. В епоха на неразвита медицина, когато, по думите на Постман, основна работа на децата е да умират и да преживяват единици, у възрастните отсъства психологически комплекс за съпреживяване на децата. Докато детето не порасне и докаже своята жизнеспособност, то просто не предизвиква у родителите особено внимание и интерес.

За да се възроди социалната идея за детството, в света е трябвало да се извършат значителни промени. В средните векове стават много трагически и мащабни събития, например чумната епидемия („черната смърт“), били извършени много важни изобретения (механичният часовник), но те не променили кой знае как картината на средновековния живот. Едва изобретяването на книгопечатането през XV в. променя коренно цялата символика на европейската култура и довежда до формиране на концепцията за възрастите, в това число и за детството.

Печатната преса поражда идеята за потомството, а заедно с това – и индивидуализма, отначало писателски, а след това всеобщ. У човека се появява възможност и желание да остави своя следа във вечността, непосредствено да се обърне и към съвременниците, и към потомците. Според Постман печатарската преса му дава воля. Пробудила индивидуалното съзнание у писателите, печатарската преса способства за възникването на такова чувство и у читателите. Четенето става „нямо“ и изменя своя статус. Ако по-рано слушателите се групирани около четящия на глас и живо изразявали своята реакция, то отсега нататък четенето (за себе си) изисква от останалите мълчание, а още по-добре отсъствие. Четенето става асоциално явление, способ да се съхрани индивидуалността в едно нивелиращо общество. Превръща се в конспиративен заговор между писател и читател.

Както пише Постман, детството не възниква за едно нощ след изобретяването на печатната преса. Другата предпоставка е „скокът на знанията”. 50 години след изобретяването на книгопечатането комуникационната среда напълно се изменила, образувала се пропасть между умеещите и неумеещите да четат. Появил се огромен фонд сведения за света, които можело да бъдат почерпени само от книгите. Ученето станало възможно само по книги. Главната фигура на епохата на Възраждането станал „Образованият Човек”. Такъв човек можел да бъде само възрастният и да достигне до този статус с биологически ръст било невъзможно. Зрелостта (възрастността) можела да се постигне само с упорит труд, като първо се постигне грамотност. Така европейската цивилизация отново преоткрила училището, а заедно с това и детството.

Кристализирането и осъзнаването на идеите за детството става неравномерно в различните райони на Европа. В средата на XVI в. католическата църква започва да отстъпва от принципа за социална (общодостъпна) грамотност, виждайки в него дезинтегриращо начало. Например правят се опити да се забрани печатането на Библията на националните езици. В резултат на това протестантските страни излизат напред по ниво на образование. Населението на Британските острови става най-образованото сред европейските страни. Тук възникват много и разнообразни училища и тук идеята за детството рефлектира най-отчетливо.

В XVII в. само децата са обединени в обособена социална група по единствен признак ученичество, чиито характеристики започват да се умножават – у децата се появява особено облекло, поведение, жаргон (сленг), различни думи – младежка култура. Първата детска книга „Джек – победителят на великаните”, излиза през 1744 г.

През XVII-XVIII в. принципът за изграждане на училищната програма претърпява значително развитие. Първоначално връзката между възрастта и нивото на образование не била здрава. Класовете обединявали деца по ниво на умения за четене, а не по възраст. С течение на времето нивото на знания на класа и календарната възраст на децата били приведени в съответствие. Постман подчертава: създавайки учебници и програми според възрастта на децата, възрастните сами изобретили стадия на израстването. Училищната програма се прави, изхождайки от представата на нейните съставители за порядъка при усвояването на грамотността и това няма

никаква връзка с „природата“ на детството. У детето постепенно се формират чертите на интелекта, необходими за добро четене: остро чувство за индивидуалност, способност за последователно логическо мислене, дистантно отношение към културните символи, способност да оперира с абстракти величини, отказ от незабавно получаване на удоволствие.

Отделяйки текста от неговия създател, типографската преса способства за възникване на абстрактния свят на мислите, укрепва представата за дуализма между духа и тялото, което постепенно преминава към пренебрежително отношение към тялото.

От XVII в. нататък учители и родители започват да прилагат строги дисциплинарни мерки по отношение към децата. Естествените склонности на детето се възприемат като проява на природното зло начало, което може да се преодолее само с помощта на образованието. Контролът над спонтанните телесни потребности и проявление се обезпечава със социално култивираното чувство за срам. Важна роля в тези процеси играе семейството.

През XVIII в. в Европа триумфално се разпространяват идеите за детството. В Англия тази идея претърпява сериозно изпитание с настъпването на промишления капитализъм, който се отличава с крайна жестокост по отношение на децата.

Във Франция на тази идея се противопоставят йезуитите, които свързват разпространението на всеобщата грамотност с развитието на протестантизма.

Социалната идея за детството не умира. Във века на Просвещението тя е обогатена с нов смисъл. Джон Лок осъвременява аристотеловата метафора, създавайки представата за съзнанието на новороденото като *tabula rasa* (чиста дъска), чието запълване е задължение на възрастния. Ако подрастващото дете остане невежо, то се държи безсрамно и недисциплинирано – отговорност за това имат родителите. Според Постман именно по това време се заражда близкото на нашите съвременници чувство за родителската вина пред децата, което 200 г. по-късно ще бъде използвано от психоанализата. Русо укрепва в общественото съзнание възгледа за детето като самостоятелна личност, прославя природните качества на детето, които традиционната система се опитва да потисне.

Тези две идеи за детството – протестантската, основана на метафората за чистата дъска, и романтичната, сравняваща детето с растение, по-нататък влизат в сложни взаимодействия, макар че като цяло преобладава първата.

В края на XIX в. Зигмунд Фройд и Джон Дюи синтезират – съответно в плоскостта на психоанализата и философията – целият сложен комплекс на представата за детството, съществуващи в това време. Образът на детето, даден като наследство на XX в. от предишните векове, има следните характерни черти: децата съществено се отличават от възрастните; за да стане възрастен, детето трябва да положи усилия; отговорността за израстването и възпитанието на децата се пада на възрастните. Отглеждайки децата, възрастният човек в известен смисъл проявява себе си най-пълно. Парадигмата за детството е допълнителна по отношение на парадигмата за зрялата възраст: рисувайки желаемия бъдещ образ на детето, ние съобщаваме всичко за себе си.

8.2. Изчезване на детството

Във втората част на книгата Нийл Постман описва ситуацията с детството в съвременна Америка, но, според него, читателят от всяка европейска страна може да намери в това описание много познати черти.

Едновременно с разцвета на детството в периода между 1850 и 1950 г. протича процес на разпадане на символическите системи, лежащи в неговата основа. Началото на този процес е положено от професора от университета в Ню Йорк – Самюел Морз, който през 1837 г. първи предава на разстояние електрически сигнал. Един от първите, може би, който улавя смътно спецификата и последствията на новото изобретение, е Хенри Дейвид Торо⁶⁹. Чул за това, че с помощта на телеграфа човек от един щат може да предаде съобщение на някого в друг щат, той замислено попитал: „И какво ще си кажат те един на друг?“ В този въпрос се съдържа предчувс-

---

⁶⁹ Хенри Дейвид Торо (Henry David Thoreau, 1817–1862) е американски писател и философ, известен най-вече с автобиографичната си книга *Уолдън* (*Walden; or, Life in the Woods* Ticknor and Fields: Boston 1854). В нея той разказва за доброволния си изгнанически живот в колиба край едноименното езеро. Книгата е възхвала на семплия живот сред природата. Торо е една от водещите фигури в движението трансцендентализъм, чиито идеи той не само изповядва на теория, но и доказва на практика чрез примера на собствения си живот.

твие за анонимния характер на настъпващата епоха на информационните технологии, в която царящата на пазара нова стока за масово потребление прави несъществени местонахождението и личността както на производителя, така и на потребителя. Във взаимна връзка с преврата в областта на комуникациите произтича и т.нар. графическа или визуална революция. Изобретяването на ротационната печатна машина, фотоапарата, телевизията коренно изменя характера на предаваната информация, като нейна единица става не словото, а визуалният знак, който, ако не по съдържание, то по вътрешно подразбиране е рекламен.

Новата символическа среда, предизвикана от „графическата революция“, неумолимо разединява социалните основи, на които се изгражда детството. Първо, за да усвои визуалната (телевизионна) култура в цялата ѝ пълнота не се изискват етапи на обучение. При нея и 7-годишният и 70-годишният човек по принцип са равни. В подобна визуална култура не съществува понятието грамотност, защото във визуалния „език“ няма азбука. Второ, тази култура не предявява никакви сериозни и сложни изисквания към рационална дейност на съзнанието и формите на поведение на човека. Трето, общество, което се самоотъждествява с аудиторията на масмедията, все по-бързо губи отличителните културни признаци и става еднородно. Логическата причина за тези нивелиращи процеси се явява ориентацията към общодостъпност на всички предавания. Електронните медии пренасят еднаква информация до огромна аудитория. Тайни от всякакъв характер не могат да бъдат скрити от децата, а без социални тайни детството е немислимо.

Постман прави няколко уточнения по отношение на своето разбиране за природата на срама. Той е далече от мисълта, че срамът като ментално състояние се създава изключително от информационната структура на обществото. Корените на срама са много по-дълбоко. В общество, което не пази своите тайни, срамът не може да бъде средство за социален контрол и ролева диференциация. Постепенният отказ на обществото да се срамува е съпътстван от обедняване на формите на поведение. В уменията да се държим на масата, в езиковото поведение, в правилния избор на костюма се отразява самоограничението и самоконтрола на личността. Самата представа за приличието, според Постман, се появява след изобретяването на типографската машина, добрите маниери се явяват социален аналог на грамотността. Подобно на това как грамотността орга-

низира интелектуалната йерархия, маниерите отразяват и формират социалната йерархия. И на едното, и на другото трябва прилежно да се учим от възрастните.

Към този смислов кръг граничи проблемът за изчезването на детското любопитство. В света на актуалната, бързо изменяща се общодостъпна информация възрастните престават да бъдат авторитетни проводници на децата по пътя на знанието. Областта на известното и областта на все още непознатото се свързват посредством моста на любопитството. Тъй като електронните медии, преди всичко телевизията, размива границите между тях, любопитството се сменя от цинизъм или самонадеяна арогантност. Децата започват да се ориентират не по авторитета на възрастните, а по информацията, която постъпва „отникъде“.

Разсъждавайки за социалните разграничители, най-важен сред които се явява срамът, Постман напълно си дава сметка за нееднозначната сложност на протичащите в културата процеси. С течение на историческото време много тревожни и остри теми (свързани с отношението между половете, насилието, кръвосмешението, душевните болести и т.н.) закономерно преминават от сферата на срамните към публично обсъжданите социални, политически и психологически явления. Би било нелепо, пише той, да се изисква всички тези въпроси завинаги да останат в тъмната ниша на общественото съзнание. Оказва се още, че тези тайни не могат да бъдат скрити от децата и ние трябва да сме готови за последствията от това.

Детето, докато остава такова, трябва да бъде убедено в това, че възрастните могат да контролират своите физиологически пориви, подтиците към жестокост и насилие. Тази убеденост му помага да получи увереност в себе си, да развива рационално отношение към окръжаващия го свят, необходимо за ученето, и в бъдеще да му помага да се бори с трудностите и превратностите на съдбата. Според Постман това не означава, че детето е длъжно да остава в неведение по отношение на тъмните страни на живота. Съществуват изработени от векове способности за приобщаването на децата към „тайните“ на възрастните. Една от приемливите форми за запознаването на децата с насилието е приказката. Разказана с гласа на майката, с познатата ласкава интонация, притежаваща и като добавка щастлив край, приказката помага на детето безболезнено да интегрира сведения за насилието в общата картина на света. Постоянно повдига-

ният въпрос в обществото за това, дали насилието, показано на екрана, е в състояние да развива детската агресия, според Постман е неправилно поставен. Още по-важно е да се замислим над другите въпроси: в каква степен натуралистическото изображение на живота „такъв, какъвто е”, подрива вярата на детето в рационалността на възрастните, във възможностите да сложат порядък в света, в надеждното бъдеще? В това, дали на него самото в бъдеще ще се удаде да съдържа собствените си хаотични и непредсказуеми желания?

Указаните тенденции в съвременната култура довеждат до това, че в американското общество се утвърждава ново – макар и все още не в достатъчна степен рефлектирало и не отразено в езика – възрастово деление на човешкия живот. Традиционните жизнени фази: младенчество, детство, зрелост и старост отстъпват място на ново деление, състоящо се от 3 части: младенчество – полузряла-полудетска възраст (Постман въвежда за неговото обозначаване неологизма *adult-child*) – дълбока старост (*senility*). Полувъзрастният човек, чиито интелектуални и емоционални възможности по принцип са нереализуеми, винаги е присъствал в културата, но именно в наше време този социален тип се превръща в норма.

По-нататък Постман се спира на най-близките предпоставки, довели до появата на този психологически тип. Най-напред той разглежда две важни области на съвременното медийно пространство, политика и реклама. Политическият лидер на нашето време отива по-далече от този на XIX в. („политикът на печатната страница”). „Човекът от телевизора” не само съобщава нещо с думи, но покрай това се източва и поток визуална информация. Да контролират този „излъчван” образ е призвана цяла армия от имиджмейкъри, макар че постигането в пълна степен на това е много трудно. Мястото на здравето и убедително политическо съждение е заето от естетическия образ на политика. Избирателите съдят за кандидата по общото впечатление, при това десетгодишният зрител често бива по-проницателен от възрастния човек.

В заключителната част на книгата си Постман привежда многочислени разгърнати примери от различни области на обществения живот на САЩ, илюстриращи основната теза на книгата за стремителното разрушаване на социалната субстанция на детството. Едновременно с това авторът като че ли кани читателите по-щателно да обмислят методологическите

основи на неговото разсъждение. Добре съзнавайки принципно неограничения характер на самата процедура на доказване или опровержение на всяка теория като такава, той не бърза да подкрепи своите изводи с много и очевидни статистически аргументи, свидетелстващи, например, за постоянното число на специфичните за възрастните престъпления сред децата и подрастващите или за рязкото увеличение на броя на бездетните семейства и несемейните хора в американското общество и т.н. Даже такъв силен, по негово мнение, довод, като стабилното – средно четири месеца на всяко десетилетие – снижаване на пубертетната възраст при момичетата, започнало от 1900 г., т.е. с възникването на новите информационни технологии, той не абсолютизира, тъй като признава възможността за други обяснения на това биологическо явление.

Заедно с това Постман вярва, че в настоящото време неговият теоретичен модел има най-голяма обяснителна сила. Той полемизира с Жан Пиаже и по-точно с неговите поддръжници по повод теорията му за „генетическата епистемология”. Съгласно тази теория детето преминава на все по-високо интелектуално ниво, следвайки генетическия, а не социално обусловен принцип. От една страна, констатира Постман, това положение по никакъв начин не противоречи на тезиса за отсъствието на детството през Средновековието. От друга страна, изследванията на Пиаже са извън исторически: няма никакви доказателства, че по отношение на децата в друга епоха те биха довели до същите резултати.

Опитвайки се да намери компромис, Постман прави аналогия между детството и усвояването на езика. От биологична гледна точка е възможно и едното и другото – да станеш дете в света на възрастните и да усвоиш езика. Но да се реализират тези възможности може само в този случай, когато социалната среда ги активизира и поддържа, с други думи – ако тя има нужда от тях.

Въпросът за това, дали залезът на детството е признак за деградацията на американската култура като цяло, Постман разглежда в широка историческа перспектива. В настоящото време, пише Постман, Америка се намира в пика на третия велик експеримент в своята история. Първият експеримент, започнал в края на XVIII в., бил насочен към това, да поясни дали е възможно да се положи в основата на държавната структура всеобщият принцип на свободата на мисълта и словото. Вторият, (датиран в средата

на XIX в.) решава въпроса за реалното въплащаване на културата от нов тип, която обединява в едно езика, традициите и обичаите на разните народи, намиращи се на континента. Тези два грандиозни експеримента се увенчали с успех. Сега, на границата на два века, Америка – единствената страна в света, която в най-голяма степен е подчинила своя живот – ландшафт, градовете, семейството, бизнеса и н. – на условията на техническия (информационен) прогрес, техниката се обожествява, политическият процес деградира, разумът на възрастните американци се свива като шагренова кожа, налице са тревожните признаци за изчезването на детството. Съдбата на този последен експеримент се намира под голям въпрос, и целият свят внимателно следи неговия ход, за да може, изхождайки от това, да планира своето бъдеще.

И само Америка, оглушала от протичащите промени, все още – с малки изключения – понастоящем не се замисля за своето положение. В тази ситуация Постман се опитва да намери основания за внимателен оптимизъм. В края на краищата, пише той, да загубим детството не означава да загубим всичко. Изнамирането на книгопечатането за своето време също потресло из основи религиозните представи на обществото, предизвиквайки национално-религиозни войни, разрушило интимния характер и поетичността на устната традиция и като резултат довело до появата на безпощадната към човека промишлена система. И въпреки това западната цивилизация преживяла и съхранила своите ценности.

По принцип съвременна Америка притежава потенциални средства за възраждане на детството. Това средство е компютърът. Програмирането е единственото понастоящем привлекателно за много млади хора занятие, което изисква много сериозни знания, майсторство, виртуозни навици, които в своята съвкупност неслучайно носят името „компютърна грамотност“. При това в никакъв случай не трябва да бъдем уверени, че това спасително средство се използва по предназначение.

На печални размисли навежда съдбата на американското радио. Само по себе си този вид комуникация бил специално предназначен за предаване на богатата и пълноценна литературна реч, но въпреки това по-голямата част от днешните американски радиостанции са се превърнали в денонощни предаватели на популярна музика.

Заедно с това Постман е абсолютно уверен в това, че всяко американско семейство може да даде на своите деца пълноценно детство. За да се осъществи това, трябва да се направи почти невъзможното в условията на съвременна Америка: първо, да се избегнат разводите; второ, рязко да се ограничи, ако не и съвсем да се изключи, стоенето на децата пред телевизора, при това да се възпита у тях критично отношение към ставащото на екрана. Такива семейни двойки са рядкост, но все пак съществуват. Правейки този труден избор, те оказват неоченима услуга не само на своите деца, но и на цялото общество, като съхраняват за него интелектуалния и духовен елит.

Нийл Постман говори за изчезване на детството в Северна Америка и за това, че то може да не доживее до края на ХХ в. Според него това е „социална катастрофа от висш порядък“, но той самият спира, след като излага своето „плашещо предположение“, тъй като не знае решението на проблема. Но това не значи, както се изразява той, че няма решение⁷⁰.

По-горе беше споменато, че Постман вижда в компютъра едно от спасителните средства за възраждане на детството, което не се използва по предназначение. В статията си „Информирайки се до смърт“⁷¹ обаче той задава въпроса дали майсторите на компютърната технология не смятат, че вършат за нас нещо, за което те и ние всъщност би трябвало да съжаляваме и си отговаря, че такова нещо наистина има и се обосновава. „Аз вярвам, – казва той, – че разбирам нещо от това, което технологиите вършат с културата и знам дори още повече за това, което технологиите премахват в културата.“⁷² Къде се крие опасността от компютъра и защо той може да бъде опасен? Според Постман това е информацията, която от приятел на човека се привръща в „потоп от хаос“. „Връзката между информация и действие е прекъсната. Информацията сега е стока, която може да бъде купувана и продавана, използвана като форма на развлечение или обличана като дреха, за да повиши собствения статус. Тя идва безразборно, без да бъде насочена към когото и да било, откъсната от някаква полезност; ние сме задръстени с информация, давим се в информация, нямаме контрол

---

⁷⁰ Нейл Постман: "ТВ формирает нов тип личности - възрастния дете"
http://media-ecology.blogspot.com/2011/02/blog-post_17.html

⁷¹ Постман, Нийл. *Информирайки се до смърт* // Медии и обществени комуникации. Изд. УНСС / "Алма комуникация". 2011, № 9. Available from: [www.media-journal.info]

⁷² Пак там.

над нея, не знаем какво да правим с нея.⁷³ Причините, поради които човек не знае какво да прави с информацията, според Постман са две: 1) ние не разполагаме с последователна концепция за самите себе си, за нашата вселена, нашето отношение едни към други и към нашия свят, поради което не знаем коя информация е приложима за живота и коя не; 2) цялата човешка енергия и интелигентност е насочена към изобретяването на машини, които не вършат нищо друго, освен да увеличават потока от информация. В резултат на това човек е пренаситен от информация и не знае как да я използва. И в тази ситуация идва компютърът, който притежава качеството универсалност, но едни от най-известните начини да се използва са свързани с информация. Но според Постман болката и нещастieto в живота на хората нямат нищо общо с вида информация, доставена от компютрите. „Компютърът и неговата информация не могат да отговорят на никой от фундаменталните въпроси, от които ние се нуждаем, за да направим живота си по-смислен и хуманен. Компютърът не може да ни предостави някаква организираща морална рамка. Той не може да ни каже кои въпроси си струва да бъдат зададени. Той не може да ни даде средство за разбиране на въпроса защо сме тук или защо се бием едни с други, или защо благоприличието ни напуска толкова често, особено когато най-много се нуждаем от него. Компютърът е, в един смисъл, великолепа играчка, която ни отвлича от занимаването с онова, пред което най-вече трябва да се изправим лице в лице – духовната празнота, познанието за самите себе си, полезните представи за миналото и бъдещето.“⁷⁴ Но затова е виновен не компютърът, защото той е просто една машина, а специалистите, които го представят „като един вид нов технологически месья“. „Чрез компютъра, заявяват вестителите, ще направим образованието по-добро, религията по-добра, политиката по-добра, нашите умове по-добри – и, най-вече, самите себе си по-добри. Това, разбира се, са безсмислици и само младите или невежите и глупавите могат да повярват в тях... В един свят, населен от хора, които вярват, че чрез все повече и повече информация раят става достижим, компютърният учен е цар.“⁷⁵ Според Постман „това е монументално и опасно прахосване на човешки талант и енергия. Представете си само – пише той, – какво би могло да бъде постигнато, ако тези таланти и енергия биха били насочени към философията, теологията, изкуствата, художестве-

---

⁷³ Пак там.

⁷⁴ Пак там.

⁷⁵ Пак там.

ната литература или образованието? Кой знае какво бихме могли да научим от такива хора – може би дори защо съществуват неща като войни, глад, бездомни хора, психически болести и гняв.

Както нещата изглеждат в момента, гениите на компютърните технологии ще ни дадат Звездни войни и ще ни предоставят отговора на атомната война. Те ще ни предоставят изкуствения интелект и ще ни кажат, че това е пътят към познанието на самите себе си. Те ще ни дадат моментална глобална комуникация и ще ни кажат, че това е пътят към взаимното разбирателство. Ще ни дадат виртуална реалност и ще ни кажат, че това е отговорът на душевната бедност. Но това е само пътят на техника, на събирача на факти, на информационния вехтошар и на технологическия идиот.⁷⁶

Поради бурното развитие на новите технологии, все още непознати във времето, когато Мари Вин и Нийл Постман пишат своите книги, те естествено не говорят за смартфоните и социалните мрежи, които проникват обсолютно през всякакви прегради и препятствия, за да достигнат до децата. Днес те са напълно достъпни за всички и са проникнали дълбоко в света на децата дотолкова, че са станали част от тяхното ежедневие.

Къде тогава е изходът от тази ситуация? Може ли да изчезне и наистина ли изчезва детството? Мари Вин и Нийл Постман разкриват влиянието на глобализацията и на средствата за масова информация върху съдържанието и продължителността на детството. „Убийци” ли са те на детството? Убива ли информираността човешкото у човека и детското у децата – тяхната невинност, любопитство и жизнерадост? Можем ли да се справим с това социално явление или то неконтролируемо превзема живота на съвременния човек и съвременното дете? Неинформираността и невежеството правят ли ни по-щастливи и адаптивни към живота? По-щастливо ли е детството на детето, което наивно вярва в реалността на илюстрациите в детските книжки (например че слънцето има човешки образ), от детството на детето, което може да си обясни природните и дори социалните явления? На кое от тези две деца би му било по-лесно да се адаптира в бързо променящата се социална среда?

---

⁷⁶ Пак там.

Самият Постман казва, че той не е против „смысленото“ използване на компютрите, тъй като те имат и много полезно приложение в живота на хората. Дали ще приемем дадена информация безкритично или не зависи не от компютъра, а от степента на нашата обща и специална образование, а също и информираност. Това също е и въпрос на личен избор дали да бъдем свободни да мислим или да се влеем в общия поток и да се поддадем на неговото течение. Трябва не да лишаваме децата от информация, а да ги научим как да се ориентират в информационния лабиринт, вместо да се загубят в него, да привеждаме в съответствие със съвременните условия нашата възпитателна работа с тях и качеството на образованието. Да ги научим да учат и да се информират. Но за целта първо самите възрастни трябва да знаят как се прави това. Не можем да променим хода на научно-техническия прогрес, но можем да променим себе си, както и възпитателните методи и да превърнем съвременните технически средства за информация и комуникация в наши сътрудници, а не „врагове“ на децата и пречка за тяхното психоемоционално и социално развитие.

Заключение

Въпреки всичко, което се случва на съвременното дете, винаги ще има деца, които с присъщата на детството невинност и очарование вярват в приказките и съществуването на Дядо Коледа и му пишат писма; винаги ще има деца, които вярват в разума на възрастните и любовта им към тях; деца, за които най-хубавото нещо на света е да бъдат „с мама“. И както казва Мари Вин, но с обратен знак, въпросът не е в статистиката, а в самото съществуване на явлението. И както правилно отбелязва Филип Ариес, никога в историята не е имало и не може да има едно и също понятие за детство, защото и в рамките на едно и също общество има различни видове детство, съществуват различни стилове на възпитание (Лойд де Мос).

Децата имат и винаги ще имат нужда от грижи и закрила. Физическата, психологическата, емоционалната и социалната незрялост са характерни черти на детството на всички исторически етапи. Следователно детето винаги ще има нужда от грижи, възпитание и обучение. Друг е въпросът за промяната на съдържанието и възрастовите граници на детството, но това е предмет на други изследвания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арьес Ф. Ребёнок в семейной жизни при старом порядке. - Екатеринбург, 1999.
2. Белик, А. А. Культурология. Антропологические теории культур. М.: Российский гос. гуманитар. Ун-т, 1999.
http://www.pravo.vuzlib.su/book_z710_page_1.html
3. Боленко, К. Музей детства. – Отечественные записки, № 3 (17), 2004
URL: <http://www.strana-oz.ru/?numid=18&article=879>
4. Бурменская, Г. В. Психология развития. Словарь под. ред. А.Л. Венгера
<http://www.insai.ru/slovar/detstvo>
5. Голубович, I. В., Моцаренко К. В. Антропология и культурология детства в структуре культурологического образования.
<http://pgk.npu.edu.ua/index.php/2011-10-24-09-38-10/284-2011-10-24-07-57-56>
6. Де Моз Л. Психоистория, — Ростов-на-Дону:Феникс, 2000.
7. Кирчанов М. В. Психоистория: история и основные направления исследовательской деятельности
<http://psychosphera.boom.ru/Public/psyhistori.htm>
8. Кон И. С. Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива). М, Главная редакция восточной литературы издательства „Наука”, 1988.
9. Кон И. С. Ребенок и общество. Учебное пособие. Издательский центр „Академия”. М., 2003.
10. И.С. Кон. Открытия Филиппа Арьеса и гендерные аспекты истории детства. В е с т н и к Р Г Г У № 15 (58)/10, Научный журнал. Серия «Культурология. Искусствоведение. Музеология». Москва 2010, с. 12–24.
11. Конвенция на ООН за правата на детето. (Приета от ОС на ООН на 20.11.1989 г. Ратифицирана с решение на ВНС от 11.04.1991 г. - ДВ, бр. 32 от 23.04.1991 г. В сила от 3.07.1991 г.).
<http://sacp.government.bg/normativna-uredba/mejdunarodni-konvencii/konvencia-pravata-deteto/>
12. Конституция на Република България
<http://www.parliament.bg/bg/const>
13. Кошелева О. Е.. Филипп Арьес и российские исследования истории детства. В е с т н и к Р Г Г У № 15 (58)/10, Научный журнал. Серия «Культурология. Искусствоведение. Музеология». Москва 2010.

14. Кудрявцев В. Т. Культурно-исторический статус детства : Эскиз нового понимания / Психологический журнал. - Т. 19.-1998.-№3.-С.17-33.
<http://tovievich.ru/book/1/127/1.htm>
15. Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения. М. 1988.
16. Митрофанова С. Ю. Концептуализация основных подходов к изучению детства в социологии
<http://region.3ebra.com/generation/publications/publication28/>
17. Обухова Л.Ф. ДЕТСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ: ТЕОРИИ, ФАКТЫ, ПРОБЛЕМЫ. М., Тривола, 1995
<http://psylib.ukrweb.net/books/obuhl01/index.htm>
18. Обухова Л. Ф. Исторический анализ понятия „детство“:
http://www.ido.rudn.ru/psychology/age_psychology/1.html
19. Педагогическая энциклопедия. Изд. „Советская энциклопедия“. М., 1964.
20. Постман Н. ТВ формирует новый тип личности - взрослого ребенка
http://media-ecology.blogspot.com/2011/02/blog-post_17.html
21. Постман Н. Информирайки се до смърт // Медии и обществени комуникации. Изд. УНСС / "Алма комуникация". 2011, № 9.
22. Available from: [www.media-journal.info]
23. Рейзин М. В. Дети без детства
24. <http://modernproblems.org.ru/education/68-reyzin.html>
25. Терзийска М. Откриване на детството като културно-исторически феномен. – Педагогика, година LXXXIV, кн. 5, 2012, 779–795.
26. Терзийска М. Историята на детството като направление в психоисторията (Теорията на Лойд де Мос). – Стратегии на образователната и научната политика, 4, 2013, 460–485.
27. Ярин А. МИРАЖИ ВОСПИТАНИЯ. Постман Нейл. Исчезновение детства. – «Отечественные записки» 2004, №3.
<http://www.strana-oz.ru/?numid=18&article=861>
28. Ariès Ph. L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime, Paris, Plon, 1960, rééd. Le Seuil, « Points-Histoire », 1973.
29. Ariès Ph. Centuries of Childhood: A Social History of Family Life. New York: Alfred A. Knopf, 1962.
30. Ariès Ph. Geschichte der Kindheit. Hanser, München 1975.

31. Ariès Ph. *El niño y la vida familiar en el Antiguo Régimen*. Madrid: Taurus, 1987.
32. Ariès Ph. *Padri e figli nell'Europa medievale e moderna*, Bari, Laterza, 1994.
33. Becchi E., D. Julia (a cura di), *Storia dell'infanzia*, Bari, Laterza, 1996.
34. Becchi E., D. Julia. *Histoire de l'enfance*. Tome I : De l'Antiquité au xviiie siècle. Tome II : Du xviiiie siècle à nos jours. Paris : Seuil, 1998.
35. Becchi E. *La scoperta del bambino*, in: *Scrittura e memoria della filosofia: studi offerti a Fulvio Papi in occasione del suo settantesimo compleanno*, a cura di Silvana Borutti, Mimesis, Itinerari filisofici, Milano, 2000.
36. Blanchard W. *Rousseau and the Spirit of Revolt: A Psychological Study*. Michigan, 1967;
37. Bychowsky G. *Dictatorship and Paranoja // Psychoanalysis and Social Science*. NY. 1955.
38. DeMause L. *A bibliography of psychohistory*. New York: Garland Pub, 1975;
39. DeMause L. *The New psychohistory*. New York: Psychohistory Press, 1975;
40. DeMause L. *Foundations of psychohistory*. New York: Creative Roots, 1982;
41. DeMause L. *Reagan's America*. New York: Creative Roots, 1984;
42. DeMause L. *The Emotional Life of Nations*. New York: Karnac, 2002.
43. DeMause L. *On Writing Childhood History*. *The Journal of Psychohistory* 16 (1988): 135–171;
44. DeMause L. *The History of Child Assault*. *The Journal of Psychohistory* 18 (1990): 1–29;
45. DeMause L. *The History of Child Abuse*. *The Journal of Psychohistory* 25 (3) Winter 1998;
46. DeMause L. *The History of Childhood*. Northvale, New Jersey: Jason Aronson, 1995.
47. Despert J. L. *The Emotionally Disturbed Child, then and now*. New York, Vantage Press, 1965.
48. Erikson E. *Childhood and Society*. NY., 1959;
49. Erikson E. *Young Man Luther*. NY., 1958.
50. Erikson E. *Childhood and Society*. NY., 1963;
51. Erikson E. *Gandi' s Truth. On the Origin of Militant Nonviolence*. NY., 1969;
52. Erikson E. *Insight and Responsibility*. NY., 1969.

53. Giallongo A. Il bambino medievale: educazione ed infanzia nel Medioevo. Edizioni Degalo, Bari Seconda edizione, 1997.
54. Crubellier M. L'enfance et la jeunesse dans la société française, 1800-1950. Paris, Armand Colin, 1979.
55. Hunt D. Parents and Children in History. The Psychology of Family Life in Early Modern France. New York – London, 1970.
56. Loux, F. Le Jeune enfant et son corps dans la médecine traditionnelle. Paris, Flammarion, 1978.
57. Mead M. Coming of Age in Samoa. A Psychological Study of Primitive Youth For Western Civilisation. N. Y., 1928.
58. Mead M. Growing Up in New Guinea. N. Y., 1930.
59. Mead M. Sex and Temperament in Three Primitive Societies. N. Y., 1935.
60. Payne G. H. The Child in Human Progress. New York and London, G. P. Putnam's sons, 1916.
61. Postman N. The Disappearance of Childhood. New York: Vintage Books, a division of Random House, Inc., 1994.
62. Rollet C. Les enfants au XIXe siècle. Paris, Hachette, 2001.
63. Winn M. Children without childhood. New York, Panteon Books, 1983.

ИСПОЛЗВАНИ САЙТОВЕ

1. www.wikipedia.org
2. <http://www.insai.ru/slovar/detstvo>
3. http://www.pravo.vuzlib.su/book_z710_page_1.html
4. <http://www.strana-oz.ru/?numid=18&article=879>
5. <http://psylib.ukrweb.net/books/obuhl01/index.htm>
6. <http://tovievich.ru/book/1/127/1.htm>
7. <http://www.insai.ru/slovar/detstvo>
8. <http://sacp.government.bg/normativna-uredba/mejdunarodni-konvencii/konvencia-pravata-deteto/>

9. <http://www.parliament.bg/bg/const>
10. http://www.ido.rudn.ru/psychology/age_psychology/1.html
11. <http://region.3ebra.com/generation/publications/publication28/>
12. <http://psychosphaera.boom.ru/Public/psyhistori.htm>
13. <http://modernproblems.org.ru/education/68-reyzin.html>
14. <http://www.strana-oz.ru/?numid=18&article=861>
15. http://media-ecology.blogspot.com/2011/02/blog-post_17.html
16. www.media-journal.info

Д-р Милка Терзийска,
СУ „Св. Климент Охридски”,
Факултет по начална и предучилищна педагогика,
Бул. “Шипченски проход” № 69А
1574 София
e-mail: milka_terziyska@abv.bg

Milka Terziyska, PhD
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
Faculty of Pre-school and Primary School Education ,
69A, “Shipchenski Prohod” Blvd.
1574, Sofia, Bulgaria
Email: milka_terziyska@abv.bg